

Werelden van verschil

Over de sociaal-culturele afstand en positie van
migrantengroepen in Nederland

Redactie:

Willem Huijnk

Jaco Dagevos

Mérove Gijsberts

Iris Andriessen

7 ‘Nooit Nederlander genoeg’ Turks-Nederlandse jongeren over hun sociaal-culturele posities, wereldbeelden en attitudes ten opzichte van (religieus geïnspireerd) geweld

F. Geelhoed (VU) en R. Staring (EUR)

7.1 Aanleiding, onderzoeksvragen en opzet van het onderzoek

Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid heeft het SCP in maart 2015 verzocht om nadere duiding te geven aan de resultaten die naar voren kwamen uit een peiling van FORUM/Motivaction.¹ Dit hoofdstuk is het resultaat van het verzoek van dit ministerie. Centraal in dit onderzoek staat de gedachte om bij een brede vertegenwoordiging van de Turks-Nederlandse groep een beeld te krijgen van de ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie van de Turks-Nederlandse jongeren, met bijzondere aandacht voor de attitudes ten opzichte van religieus gemotiveerd geweld en IS (Islamitische Staat).

De onderzoeksvragen voor dit hoofdstuk luiden als volgt:

- Welke ontwikkelingen zijn er waar te nemen in de sociaal-culturele positie van jongeren van Turkse afkomst, met bijzondere aandacht voor ontwikkelingen ten aanzien van steun voor (religieus gemotiveerd) geweld en jihadgroepen zoals IS?
- Door welke factoren wordt de sociaal-culturele positie van jongeren van Turkse afkomst beïnvloed? Welke van die factoren zijn van invloed op de steun voor (religieus gemotiveerd) geweld en jihadgroepen zoals IS? En welke van die factoren zijn van invloed op het tegengaan van steun hiervoor?

Deze studie is gebaseerd op groepsinterviews met 105 respondenten onder wie 79 jongeren, achttien bestuurders van religieuze en politieke organisaties en acht experts. Om recht te doen aan de etnische, religieuze en politieke diversiteit onder de Turks-Nederlandse jongeren, hebben we geprobeerd om respondenten uit de volle breedte van de Turks-Nederlandse gemeenschap te werven. Hiertoe is in de periode mei 2015 tot augustus 2015 in (middel)grote steden en plattelandsgemeenten contact gezocht met bestuursleden of vertegenwoordigers van uiteenlopende religieuze groepen (alevieten, Diyanet, Hizmet, Milli Görüş, salafisme, Süleymanci), politieke partijen (Multicultureel Plus Partij, Hizb ut Tahrir), Koerdische verenigingen en het Turks Nederlands Tegengeluid (TNT), dat is opgericht door Turks-Nederlandse jongeren na de publicatie van het Motivaction/FORUM-rapport (2014; zie ook Santing 2015). Wij hebben deze bestuursleden en vertegenwoordigers geïnterviewd en hun bovendien gevraagd om ons in contact te brengen met Turks-Nederlandse jongeren die hun moskee bezoeken of bij hun organisatie zijn aangesloten. Op die manier hebben we de helft van de 79 respondenten geworven. De andere

helpt is door onszelf en door de jongeren die wij zelf hebben geworven of door een extern onderzoeksbureau uitgenodigd om deel te nemen. Dit gebeurde onder meer tijdens een bezoek aan een moskee, op het voetbalveld, in een winkel of tijdens publieke bijeenkomsten waaraan Turks-Nederlandse jongeren deelnamen. De verhalen van de jongeren die vanuit de genoemde organisaties zijn aangemeld voor deelname aan het onderzoek, wijken van toon of mogelijk sociaal wenselijke antwoorden niet af van de gesprekken met de jongeren die we zelf hebben geworven. Bovendien komen onze bevindingen in grote lijnen overeen met de uitkomsten van ander kwalitatief onderzoek naar de sociaal-culturele positie van Turks-Nederlandse jongeren (Staring et al. 2014; Sterckx et al. 2015). We denken dan ook dat de bevindingen in dit hoofdstuk een breed overzicht bieden van de ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie van Turks-Nederlandse jongeren.

De verschillende wervingsmethoden hebben geresulteerd in een etnisch, religieus en politiek heterogene groep van 68 jongeren met een Turkse achtergrond en elf jongeren die zich als Koerd identificeren.² De Turks-Nederlandse jongeren representeren alle belangrijke religieuze Turks-islamitische bewegingen in Nederland (Alevi, en de soennitische groeperingen Diyanet, Hizmet, Milli Görüş en Süleymancı) of islamitische stromingen waar Turkse Nederlanders deel van uitmaken (salafisme). Onder de respondenten bevinden zich 47 mannen en 32 vrouwen tussen de 18 en 30 jaar. Wat betreft opleidingsniveau zijn hogeropgeleide Turks-Nederlandse jongeren in vergelijking met lageropgeleide jongeren (licht) oververtegenwoordigd onder de respondenten. De Turks-Nederlandse jongeren die deel van de onderzoeksgroep uitmaken, variëren in de mate waarin ze de islam praktiseren, politiek bewust en actief zijn en zich met Nederland en Turkije verbonden voelen. De jongeren identificeren zich primair als moslim, Turks-Nederlands, Turks, Koerdisch-Nederlands en heel soms als Nederlands.³

De opzet van dit onderzoek is kwalitatief van aard, met als doel om met de Turks-Nederlandse jongeren in gesprek te gaan over onderwerpen zoals identiteit, islam, Turkije, sociale contacten en bindingen met de Nederlandse samenleving. We willen hun ideeën over deze thema's begrijpen vanuit hun specifieke denkkaders of wereldbeelden. Bij de onderzoeksvragen zoals we die zojuist hebben geformuleerd, ligt het gevaar op de loer dat er een gemakkelijk en statisch beeld wordt geproduceerd van hoe fundamentalistisch, nationalistisch of gewelddadig specifieke groepen Turks-Nederlandse jongeren al dan niet zouden zijn, en waarbij uitspraken en opvattingen worden gepresenteerd los van het grotere raamwerk waarvan ze deel uitmaken. Daarom zullen we in het navolgende de specifieke attitudes van de Turks-Nederlandse jongeren in samenhang met hun wereldbeelden, identiteiten en sociaal-culturele posities schetsen. Specifieke uitlatingen zijn slechts te begrijpen in relatie tot die bredere context, die zowel teruggrijpt naar het verleden als aansluit bij de actualiteit. Het begrijpen van deze uitlatingen moet overigens niet worden verward met het goedkeuren van hun opvattingen.

Ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie worden in de wetenschappelijke literatuur doorgaans samen met ontwikkelingen op sociaal-economische terreinen (onderwijs, arbeid en huisvesting) als een indicatie voor de mate van integratie of participatie in de samenleving gezien (vlg. Crul en Heering 2008; Gijsberts en Dagevos 2009). In dit hoofd-

stuk beperken we ons tot ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie van Turks-Nederlandse jongeren en laten we hun participatie op sociaal-economische terreinen buiten beschouwing.⁴

De sociaal-culturele positie van de Turks-Nederlandse jongeren is geoperationaliseerd door naar hun identificaties en oriëntaties, hun sociale contacten en hun bindingen met de Nederlandse samenleving te kijken (vgl. Staring et al. 2014: 27). Deze operationalisatie vormt ook de structuur van dit hoofdstuk. In paragraaf 7.2 gaan we in op de identificaties van de Turks-Nederlandse jongeren en bekijken we met wie of wat ze zich verbonden voelen. In paragraaf 7.3 staan de attitudes van de Turks-Nederlandse jongeren ten aanzien van IS, het gewelddadige conflict in Syrië en de jihad centraal. Paragraaf 7.4 focust op de ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie van de Turks-Nederlandse jongeren aan de hand van hun sociale contacten. In paragraaf 7.5 wordt stilgestaan bij de bindingen van de Turks-Nederlandse jongeren met de Nederlandse samenleving. De onderzoeksvragen worden tot slot in paragraaf 7.6 beantwoord.

7.2 Identificatie

Om de ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie van Turks-Nederlandse jongeren en hun attitudes tegenover (religieus geïnspireerd) geweld te kunnen begrijpen, zijn niet uitsluitend hun concrete ideeën en uitlatingen daarover van belang, maar ook de bredere context van hun ideeën en identificaties, en de kleinere en grotere problemen die hen raken. Dit alles samen noemen we het wereldbeeld van deze jongeren. Een deel van het wereldbeeld van de Turks-Nederlandse jongeren komt in deze paragraaf aan de orde wanneer we bespreken waarmee de Turks-Nederlandse jongeren zich verbonden voelen, welke plek de Nederlandse samenleving hierbij inneemt en welke factoren deze identificaties beïnvloeden. Deze verbondenheid van de Turks-Nederlandse jongeren zullen we op twee niveaus beschrijven. Allereerst doen we dit op het niveau van de Turks-Nederlandse jongeren als minderheidsgroep ten opzichte van de dominante Nederlandse samenleving. In de tweede plaats beschrijven we de interne identificaties van deze jongeren binnen de Turkse gemeenschappen waarin religieuze, politieke en etnische identificaties op een gedifferentieerde manier van belang zijn en waarbij er ook minderheidsgroepen ten opzichte van een dominante meerderheid te onderscheiden zijn.

7.2.1 Turks-Nederlandse jongeren over hun identificaties binnen de Nederlandse samenleving

Studies naar de identificatie en oriëntatie van Turks-Nederlandse jongeren laten zien dat zij sterk op hun oorspronkelijke identiteit en roots zijn gericht. Antilliaanse, Surinaamse en Marokkaanse Nederlanders zijn minder op hun herkomstland georiënteerd (Huijnk en Dagevos 2012; Staring et al. 2014). De mate van identificatie met en de oriëntatie op de Turkse gemeenschap en Turkije is afhankelijk van leeftijd, generatie en opleidingsniveau. Anders geformuleerd: onder de hogeropgeleide Turks-Nederlandse jongeren van de tweede en derde generatie neemt de identificatie en daarmee de verbondenheid met

Nederland juist toe (Huijnk en Dagevos 2012: 85; Staring et al. 2014). Tegelijkertijd wijst Entzinger (2009: 24) in een onderzoek onder Turks-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse jongeren in Rotterdam op het bestaan van de zogenoemde integratieparadox: hoewel deze migrantenjongeren het in het onderwijs steeds beter doen, krijgen ze onder invloed van de verslechterende onderlinge beeldvorming het gevoel dat de lat voor hen steeds hoger komt te liggen. Terwijl Entzinger (2009: 21) constateert dat dit vooral voor de Marokkaans-Nederlandse jongeren en in iets mindere mate voor de Turks-Nederlandse jongeren lijkt te gelden, is het de vraag in hoeverre dit nog steeds een adequate beschrijving van de situatie is.

Met wie of wat de Turks-Nederlandse jongeren in dit onderzoek zich identificeren of zich verbonden voelen, zullen we aan de hand van verschillende onderwerpen bespreken. Allereerst gaan we in op de mate waarin deze jongeren met hun identificatie bezig zijn en hoe ze de vraag naar identificatie en verbondenheid interpreteren. Daarna bekijken we met wie of wat ze zich verbonden voelen en hoe ze zich identificeren. Daarbij zullen we de contextgebondenheid van hun identificatie bespreken, waarbij we relatief veel aandacht aan de invloed van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen besteden.

Variaties in verbondenheid

De Turks-Nederlandse jongeren in ons onderzoek vinden het vaak lastig om aan te geven met wie of wat ze zich verbonden voelen. Dit heeft deels te maken met het feit dat dit voor sommigen geen thema is waar ze regelmatig over discussiëren. In de woorden van respondent JV47⁵:

JV47 *Ja, dat is echt een lastige vraag, ja, want je staat er nooit bij stil.*

Deze alevitische vrouw geeft aan:

JV47 *Als ik er zo bij stilsta, meer Turks als ik eerlijk moet zeggen, want ik eet meer Turks. Ik praat ook meer Turks. Ik ga ook meer met m'n eigen cultuur om.*

Ook vinden Turks-Nederlandse jongeren de vraag naar hun verbondenheid lastig te beantwoorden, omdat er in hun ogen een zekere mate van wantrouwen en ontkenning van hun verbondenheid met Nederland aan deze vraag ten grondslag lijkt te liggen. Misschien heeft dit wantrouwen er ook toe bijgedragen dat veel respondenten de brede en open geformuleerde vraag met wie of wat ze zich identificeren, lijken te reduceren tot de vraag of hun loyaliteit bij Nederland of Turkije ligt:

JV46 *Als je vraagt of ik me echt Nederlands of Turks voel, dan voel ik me meer Turks. En dat komt ook door waar ik woon. Ik woon echt in een buurt met heel veel Turken. Dus ik heb steeds Turkse vrienden om me heen. Maar op school heb ik weer heel veel Nederlandse vriendinnen en vrienden, dus... Maar meer Turks.⁶*

De respondenten hebben vaak het gevoel te moeten kiezen voor één loyaliteit, terwijl ze zich afhankelijk van de context vaak met verschillende zaken tegelijkertijd verbonden voelen: hun vrienden, met de lokale voetbalclub, maar ook met het Turkse Fenerbahçe of

het Nederlandse Ajax, met de buurt of de stad waarin ze wonen, met de Koerden of juist met de AKP⁷ van de huidige Turkse president Recep Erdoğan, met de PvdA of met de Hizmet-beweging van Fethullah Gülen, met Nederland en/of met Turkije. Of, zoals in het nu volgende citaat van een jonge vrouw uit Rotterdam, met het multiculturele karakter van een stad als Rotterdam en met de islam:

JV14 *Als ik naar Turkije ga, begin ik me daar na twee weken al te vervelen. Toen ik in Istanbul, bij Topkapı Sarayı was.⁸ Ik zag opeens een Chinees, een Surinamer en iemand van Arabische afkomst en ik voelde me daar thuis. Dus, ik kan meer zeggen dat ik me gewoon een Rotterdammer voel. Meer dat: multiculturaliteit. En het belangrijkste natuurlijk: mijn geloof, islam.*

Als respondenten reflecteren op de open vraag met wie ze zich identificeren, brengen ze dat onderwerp zelf naar het niveau van nationaliteit en de vraag of hun loyaliteit bij Nederland of bij Turkije ligt. Vervolgens zijn de antwoorden van de Turks-Nederlandse jongeren in grofweg drie vormen van verbondenheid te onderscheiden, die elkaar deels uitsluiten.

De eerste groep bestaat uit jongeren die naar een verbondenheid met Nederland én met Turkije verwijzen. De mate waarin ze zich met beide landen verbonden voelen (of zich Turks of Nederlands voelen), varieert echter. Sommige Turks-Nederlandse jongeren voelen zich meer met Nederland verbonden, andere meer met Turkije en weer andere kunnen geen keuze maken tussen beide identificaties. We hebben (met uitzondering van één jonge vrouw) geen Turks-Nederlandse jongeren gesproken die zich uitsluitend met Nederland verbonden voelen. Dat betekent dat voor vrijwel alle Turks-Nederlandse jongeren Turkije een belangrijke verbindende rol in hun leven speelt. Andersom hebben we ook geen enkele Turks-Nederlandse jongere gesproken die zich uitsluitend met Turkije verbonden voelt. Alle jongeren voelen zich in meer of mindere mate verbonden met Nederland.

JM07 *Turkse Nederlander, ik ben beide. [...] Mijn ouders zijn uit Turkije gekomen. Ik ben hier geboren. Ik praat Turks met mijn ouders, ook met vrienden. Maar ik ben ook Nederlander. Ik spreek Nederlands met mijn broertje. Ja, eigenlijk zijn wij echt een mix. We praten ook echt in een mixtaal, we beginnen zinnen in het Nederlands en dan maken we het af in het Turks of beginnen Turks en dan maken we het af in het Nederlands.*

Een deel van de Turks-Nederlandse jongeren die zich zowel met hun Turkse als met hun Nederlandse wortels identificeren, specificeert dit label naar 'Turkse Nederlanders'. Op de vraag hoe ze zichzelf ziet, antwoordt respondent JV13 met:

JV13 *Nederlander. Wel met natuurlijk Turkse roots. [Mijn] afkomst is Turks. [...] Ik identificeer me zeker wel met Turkije. Of ja, met de Turkse Nederlanders kan ik beter zeggen. Want ik merk ook dat ik niet hetzelfde ben als mensen in Turkije. En dan hangt het er ook van af of je in de stad of op het platteland zit. Dus dat is zeker gecompliceerd, maar ik voel me ook absoluut een Nederlander. [...] Nederland is voor mij thuis. Ik bedoel, daar kan ik niks meer of minder over zeggen. Natuurlijk zijn er momenten waarop je je niet op je gemak voelt, waarop je je buitengesloten, uitgesloten of wat dan ook voelt. Dat zijn echt*

momentopnames. Maar hetzelfde merk je ook als je in Turkije bent en je komt van het platteland in een stad wonen. Ook dan zijn er momenten waarop je je onvoldoende kunt identificeren in dat stadsleven.

De tweede te onderscheiden groep onder de Turks-Nederlandse jongeren zijn degenen die zich niet alleen met Nederland verbonden voelen, maar ook met hun Koerdische wortels. Zij identificeren zich als Koerdisch-Nederlands of Nederlands-Koerdisch, maar zullen zichzelf niet snel als Turkse Nederlanders aanduiden. Het hierna volgende interviewfragment met drie Koerdische jongeren geeft aan hoe sterk ze zich met hun Koerdische cultuur en identiteit verbonden voelen en hoe ze deze boven de islamitische identiteit plaatsen, waarmee ze zich van veel andere Turkse Nederlanders in deze studie onderscheiden.

- JV69 *Ik weet hoe het werkt en ik ben zelf getrouwd met een man die ook islamitisch is, die mijn cultuur begrijpt. Want bij ons, bij mij is het meer [...] cultuur dan islamitisch zijn.*
- JV66 *Ja, ik denk dat dat voor ons allemaal geldt.*
- INT *En wat bedoelen jullie daar dan mee?*
- JV66 *Dat cultuur belangrijker is dan de religie bij ons.*
- JV65 *Terwijl dat bijvoorbeeld bij Turken en Marokkanen is dat anders. Die kunnen wel bijvoorbeeld met iemand anders trouwen als ze bekeren, maar dat hebben wij totaal niet [...].*
- JV66 *Ja, dan moet hij Koerd zijn.*

De derde te onderscheiden vorm van verbondenheid onder de Turks-Nederlandse jongeren is met de islam.

- JM1 *Maar op de eerste plaats ben ik altijd islamitisch, dat is mijn [...] nationaliteit. Voor mij is dat belangrijker dan of ik nu Nederlander ben of Turk ben. Dat is mijn nationaliteit en als mensen mij leren kennen dan is het ook gewoon: 'Hier sta ik voor, dit zijn mijn waarden en normen.' En dat weten mensen. En ja, verder maak ik niet zo'n onderscheid in Turken of Nederlanders. Mijn ouders zijn Turks en ik heb een Turkse opvoeding gehad, ik spreek de Turkse taal en mijn familie is Turks en ik houd ook van Turkije en van mijn Turkse cultuur, maar ik ben ook hier geboren en ook hier opgevoed, dus dat soort dingen neem je ook mee. Dus van allebei de kanten neem je het mee.*

Deze respondent combineert zijn primaire verbondenheid met de islam met zowel de Nederlandse als de Turkse identiteit. De verbondenheid met de islam is voor deze jongeren vaak verheven boven een nationalistische of etnische identiteit, maar sluit deze tegelijkertijd niet uit.

Identificatie en oriëntatie als contextgevoelig fenomeen

Het referentiekader waar de Turks-Nederlandse jongeren naar verwijzen als ze uitdrukking aan hun verbondenheid met anderen geven, is contextgebonden en is bovendien aan verandering onderhevig onder invloed van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen. Identificatie als zodanig is dan ook geen 'rustig bezit', maar ontwikkelt zich in interactie met de omgeving. In de woorden van Stuart Hall moet 'identiteit' gezien worden als een

'production which is never complete, always in process, and always constituted within, not outside, representation' (1990: 222). Hall (1990: 225) stelt ook:

Cultural identity, in this second sense, is a matter of 'becoming' as well as of 'being'. It belongs to the future as much as to the past. It is something which already exists, transcending place, time, history and culture. Cultural identities come from somewhere, have histories. But like everything which is historical, they undergo constant transformation. Far from being eternally fixed in some essentialised past, they are subject to the continuous play of history, culture and power.

Dit citaat wijst in de eerste plaats op het belang van een historische dimensie van identiteiten waar de betrokkenen op voortborduren. In de tweede plaats stelt Hall dat identiteiten veranderen in het samenspel van die geschiedenis, de hedendaagse cultuur en de machtsverhoudingen in de samenleving. Dit betekent dat de verschillende vormen van verbondenheid die in het voorgaande zijn onderscheiden momentopnamen in het identificatieproces van de Turks-Nederlandse jongeren betreffen. Onder invloed van veranderende machtsverhoudingen en gebeurtenissen kunnen jongeren zich minder of juist sterker verbonden gaan voelen met specifieke culturele identificaties als Turkije of de islam.

Vanuit het perspectief van de Turks-Nederlandse jongeren spelen twee zaken als het gaat om de relatie tot de dominante samenleving en met het oog op geschiedenis, maatschappelijke machtsverhoudingen en culturele identiteiten. Ten eerste het gevoel ter verantwoording geroepen te worden en ten tweede de perceptie 'nooit genoeg Nederlander te kunnen zijn'. Beide zaken komen uitgebreid aan de orde in paragraaf 7.5, maar zullen hier kort worden besproken omdat het voor de Turks-Nederlandse jongeren aanleiding vormt om beter naar zichzelf, hun islamitische en Turkse geschiedenis te kijken en van daaruit hun verbondenheid met hun Turkse en/of islamitische identiteit sterker te benadrukken. De Turks-Nederlandse jongeren wijzen er tijdens de interviews regelmatig op hoe niet-moslims en autochtone Nederlanders hen bejegenen rondom de acties van IS en andere terroristische aanslagen in naam van 'de islam'. Turks-Nederlandse jongeren voelen zich gevraagd zich uit te spreken over hun loyaliteit naar de Nederlandse samenleving door de acties van IS of andere terroristische aanslagen door islamitische groeperingen expliciet af te keuren. Dit gebeurt in dagelijkse interacties met niet-moslims en soms meer publiekelijk in talkshows op radio en televisie, via social media of in kranten.

BV12 *Maar wij moeten wel weer afstand doen. Afstand doen van iets waar ik niet eens van zijn bestaan afgewist. Maar excuses gaan aanbieden nadat er weer een bom ergens gevallen is door een stelletje idioten die niet goed bij hun hoofd zijn. Dat [...] ik ergens moet gaan zitten en moet gaan zeggen van... Ja, maar zo werkt het niet.*

INT *Maar waarom voel je je daar verantwoordelijk voor?*

BV12 *Omdat erover wordt geschreven.*

BV11 *Bepaalde politici roepen ook dikwijls dat moslims zich moeten verantwoorden.*

BV12 *Afstand moeten nemen.*

BV11 *Neem afstand, neem publiekelijk afstand, waarom doen jullie dat niet? Jullie moeten dat gaan doen. Jullie moeten dat uitleggen.*

Deze verontschuldigungsclaim wordt als onrechtvaardig ervaren, mede omdat deze claim exclusief lijkt te zijn voorbehouden aan moslims. Een van de deskundigen wijst hierop:

EMO1 *Probeer samen te werken in plaats van dat paternalistische wat wij wel eens in Nederland hebben van: 'Dit doe je niet goed, dat doe je niet goed.' 'O ja, we gaan het een Armeense genocide noemen.' Zonder erbij na te denken dat je dan in ieder geval 80% van de Turken bijna, 70%, tegen je in het harnas jaagt. En als je dat doet, dan zeggen de Turken tegen je: 'Is goed, Nederland, dat je dat genocide noemt, maar waar waren jullie met Srebrenica?' Heel belangrijk voor ze. Ga daar zelf je excuses voor aanbieden.*

In de tweede plaats geven de Turks-Nederlandse jongeren veelvuldig uitdrukking aan hun gevoel dat ze in interactie met die dominante samenleving en in vergelijking met niet-Turkse leeftijdsgenoten anders en vaak minderwaardig worden behandeld. Ze ervaren niet bij de Nederlandse samenleving te mogen horen en 'nooit genoeg Nederlander te zijn', zoals een van de respondenten het verwoordde. Diverse respondenten beschrijven hoe ze in die context zijn opgegroeid en het gevoel dat ze daardoor kregen een niet-geaccepteerde buitenstaander in de samenleving te zijn. Diverse bestuursleden en experts bevestigen het door de jongeren geschetste beeld, waaronder een bestuurslid van een aan Hizmet gelieerde organisatie:

BM44 *Ja, in ieder geval, je hebt een nieuwe generatie die na 11 september hier is opgegroeid [...] in het circuit van veel anti-islamitische uitspraken of antimoslimuitspraken of [...] soms anti-Marokkaans of anti-Turks. Dus dat heeft wel invloed gehad en [dat heeft het] nog steeds op de jongeren. Dus ik was in de auto, mijn zoon van 6, 7 zat achterin. Ik luisterde naar het nieuws. Op een gegeven moment riep hij van: 'Papa, ze mogen ons hier niet, hè?' Dus dat was Wilders, dus daar heeft hij dat van gemaakt. Maar je hebt een generatie die dus dag in dag uit zo'n gevoel kreeg vanwege de media.*

Een deel van de jongeren stelt expliciet dat acceptatie en integratie van twee kanten moet komen, terwijl zij het idee hebben dat het accent door de ontvangende samenleving en haar instituties de laatste tijd veel te eenzijdig bij hen als moslimjongeren wordt gelegd.

JM33 *Het is ook denk ik hoe de tegenpartij ermee omgaat, hè. Hoe zij het oppakken. Ik bedoel, je kan het nooit van één kant verwachten. Als ik zeg dat ik Ali⁹ ben, maar ik voel me heel Nederlands, dan zal diegene dat nooit geloven, omdat ik dan Ali heet of een Turkse achtergrond heb. Want je bent nooit geen Nederlander genoeg. Wanneer ben je een Nederlander, wanneer ben je geen allochtoon, dat is ook nog steeds niet bekend. Wanneer ben je geïntegreerd. Van die hele loze definities, wanneer ben je geïntegreerd, wat is integratie.*

De redenering in dit citaat vertoont belangrijke overeenkomsten met de argumentatie van Robert Ezra Park in zijn artikel *Human migration and de marginal man* (1928b). Daarin wijst Park erop dat niet alleen migranten de ambitie en bereidheid moeten hebben om deel uit te maken van de samenleving, maar dat de gevestigde burgers en de instituties van deze

samenleving ook bereid moeten zijn om deze nieuwkomers volwaardig te laten deelnemen.

BM5 Als je al het gevoel hebt dat je hier in Nederland niet thuis bent, niet welkom bent, je hier niet hoort, dat je altijd een buitenlander, een allochtoon, minderheid, Turk, wat dan ook zult blijven door de generaties heen. Terwijl je je wel onderdeel wilt voelen van Nederland. [...] Nou dus, voor mij ligt het probleem dus aan beide kanten. Aan de ene kant dus nogmaals kort samengevat: men moet zich bewust zijn dat ze hier wonen en opgegroeid zijn, onderdeel zijn, of ze het willen of niet. Aan de andere kant de ontvangende samenleving, als je van die term mag spreken, moet dat ook zijn en moet ook zich daarnaar in ieder geval opstellen.

Het gevoel om meer verantwoording af te moeten leggen en van kind af aan anders en ongelijkwaardig behandeld te worden in de Nederlandse samenleving, draagt ertoe bij dat deze Turks-Nederlandse jongeren zich meer bezinnen op hun verbondenheid met de islam en hun Turkse identiteit. Zo wijst respondent JM8 op het reactieve karakter van zijn 'Turkse identiteit', die ten dele is ingegeven door de frustratie van een kennelijk moeizaam verlopen aanpassing aan de Nederlandse samenleving.

JM8 Ik zie me zelf ook als een Turks-Nederlander, maar ik voel me meer Turks. Ik weet niet hoe dat komt, maar ik voel me meer Turks omdat ik gewoon... me Turks voel [lacht]. Ik kan het verder niet omschrijven, maar we leven hier. Ik probeer me hier aan te passen, maar niet alles gaat gewoon zoals je wilt. Dus dan heb je automatisch... op werkgebied bijvoorbeeld, dan voel je je toch niet altijd heel prettig.

Terwijl deze respondent vertelt dat hij zich vanuit de afwijzing van de Nederlandse samenleving meer Turks is gaan voelen, ligt daar voor de jongeren een dilemma. Ze realiseren zich namelijk ook dat ze in Turkije anders behandeld worden dan de Turkse inwoners:

JV5 Ik voel mij echt... nooit 100% Turks, ook nooit 100% Nederlands. Als ik naar Turkije ga, voel ik mij daar net zo allochtoon als wanneer ik in Nederland ben.

Geconfronteerd met het 'anders zijn', waarbij ze door hun omgeving in Nederland niet als Nederlander worden gezien, noch door hun omgeving in Turkije als Turk worden gezien, draagt ertoe bij dat een deel van deze jongeren de islamitische identiteit omarmt, als primaire verbondenheid met een samenleving die verder dan Nederland reikt.

Hoewel deze islamitische identiteit daarmee deels een reactie is op het gevoel van Turks-Nederlandse jongeren dat ze anders en minderwaardig behandeld en bejegend worden, zou het te ver voeren om de islam als enkel een reactieve identiteit op te voeren. De islam biedt houvast en vormt een alternatief:

JV43 Ik ben een Turkse Nederlander en ik kan niet kiezen tussen beide, dat is voor mij gewoon niet mogelijk, want ik ben tussen die twee culturen opgegroeid. Daarnaast ben ik wel echt een moslim. En daar sta ik ook gewoon echt voor. Want ik probeer mijn leven te laten leiden volgens de Koran, zeg maar. [...] Ik leef voor mijn geloof, laat ik het zo zeggen. Dat geeft mij houvast. Daar vind ik rust in.

Voor jongeren zoals respondent JV43 geeft de islamitische identiteit zekerheid en houvast aan het leven in de Nederlandse samenleving en biedt het een kader om jihadisme te kunnen plaatsen. Zo vertelt een van de vertegenwoordigers van Hizmet hoe Fethullah Gülen, het gezicht van Hizmet, zich als een van de eerste islamitische theologen na de aanslag van 11 september 2001 in de *Washington Post* distantieerde van die aanslag met de uitspraak: 'Een moslim kan geen terrorist zijn en een terrorist kan geen moslim zijn.'

BM5 *Het is een oneliner die voor mij ook destijds, en ook voor heel veel jongeren die ik heb gesproken, zo'n kapstok is waarvan mensen zeggen: 'Ja, kijk, die twee dingen mengen gewoon niet en dit is heel on-islamitisch.' Dan is dat wel fijn, om in ieder geval het te kunnen plaatsen, en dan ga je heel anders om met IS.*

Ook voor de jongeren die zich met hun Turkse wortels identificeren, en in het bijzonder met de Turkse Nederlanders, gaat er een positieve kracht van deze identificatie uit.

JM10 *Turkse gemeenschap? Ja, ik heb het dus altijd als een fijn vangnet ervaren. Ook als je de simpelste dingen gedaan moet [hebben]. Dan vraag je in je omgeving van: 'Hé, ken je iemand die het een beetje goedkoop doet?' In de gemeenschap komt er altijd iemand naar boven, jij kent het. Vaak vind je een bijbaan door je netwerk en dergelijke. Maar nogmaals, omdat ik dus beide werelden een beetje heb meegemaakt, de Turkse wijk en de [Nederlanders] op school dan vooral. Persoonlijk voelde ik mij bedreigd buiten de Turkse gemeenschap. Binnen voelde ik mij veilig.*

Het ontwikkelen van een grotere verbondenheid met de islam en/of met Turkse Nederlanders moet dus enerzijds worden geïnterpreteerd als een reactie ten opzichte van de dominante samenleving die in de ogen van de Turks-Nederlandse jongeren onvoldoende te kennen geeft dat zij erbij horen. Tegelijkertijd gaat er van beide vormen van verbondenheid een intrinsieke aantrekkingskracht uit, waarbij de Turks-Nederlandse jongeren zich op een onproblematische manier op hun gemak en gewaardeerd voelen.

7.2.2 Turks-Nederlandse jongeren over hun identificaties met de Turkse groepen

De gerichtheid op de eigen gemeenschap die zo kenmerkend is voor Turkse Nederlanders gaat samen met een sterke interne differentiatie in termen van culturele en etnische achtergronden, en wat betreft religieuze en politieke overtuigingen. Met de komst van Turkse migranten sinds de jaren zestig zijn ook de visies en wereldbeelden die verbonden zijn met de verschillende religieuze bewegingen, politieke organisaties en etnische groepen mee naar Nederland gekomen en in onze samenleving gereproduceerd. Terwijl Van Bruinessen in 1982 stelde dat de islam nadrukkelijker dan ooit in Turkije aanwezig was (Van Bruinessen 1982: 193), lijkt deze constatering onder invloed van recente politieke ontwikkelingen nog even relevant. Naast een sterke economische groei in een veranderende samenleving waarin urbanisering en migratie een belangrijke rol spelen, loopt onder de huidige regering van Erdoğan een proces van herislamisering door en ligt die regering tegelijkertijd steeds meer onder vuur vanwege het afbrokkelende democratische gehalte van de Turkse rechtsstaat (Tekdal 2015). Het zijn vooral de alevitische en Koerdische minderheden in Turkije die

deze ontwikkelingen vrezan. Blogger Turkdoğan (2015) schetst het hedendaagse Turkije als een sterk gepolariseerde samenleving waarbinnen de scheidingen langs drie lijnen lopen: ‘tussen seculieren en islamisten, tussen nationalisten en Koerden en tussen links en rechts’.

Deze scheidslijnen tussen groepen spelen niet alleen in het hedendaagse Turkije, maar evenzeer onder Turks-Nederlandse jongeren. Over de omvang van deze verschillende groepen in Nederland is weinig bekend. Voor Turkije schat Kaya (2006) dat 70% van de moslims soennitisch is en tussen de 20% en 30% alevitisch. Schattingen over het percentage alevieten in Nederland lopen uiteen van 20% tot 25% van de Turkse Nederlanders (zie ook Kaya 2006). Gegeven de 396.000 Nederlanders van Turkse afkomst die Nederland volgens het CBS telt (CBS 2014: 26), zou het dan om ongeveer 300.000 tot 320.000 soennieten en 79.000 tot 99.000 alevieten moeten gaan. Onder de alevieten bevinden zich zowel Turken als Koerden. Het merendeel van de Koerden in Turkije hangt de soennitische islam aan.

De scheidslijnen tussen alevieten, soennieten en Koerden worden in de Turkse politiek en de (social) media uitvergroet en zijn soms ook op de Nederlandse straten zichtbaar.¹⁰ Niet alle geïnterviewde jongeren nemen even actief aan discussies via social media deel, maar het is duidelijk dat alle jongeren via de media en hun bindingen met Turkije en de Turkse gemeenschappen met deze scheidslijnen bekend zijn. Deze beelden van de ‘Turkse ander’ zijn betekenisvol, maken deel uit van de hybride identiteit van Turks-Nederlandse jongeren en leiden soms tot onderlinge spanningen.

Wat de religieuze scheidslijn betreft, bestaan er spanningen tussen soennieten en alevieten van Turkse herkomst. Daarnaast bestaan er spanningen tussen de aanhangers van Hizmet en de overige soennitische stromingen, vooral vanwege de breuk tussen Fethullah Gülen en de Turkse president Recep Erdoğan. De politieke en etnische scheidslijnen hebben vooral betrekking op de relatie tussen de meer nationalistisch georiënteerde Turken versus de PKK¹¹, die een autonome Koerdische staat nastreeft. Met de opkomst van IS en de steun die hierdoor internationaal gezien voor de PKK is ontstaan, lijkt de strijd om een onafhankelijk Koerdistan nieuw leven te zijn ingeblazen, zeker volgens de Turkse politiek die sinds afgelopen zomer de strijdbijl tegen zowel de PKK als IS heeft opgepakt. De spanningen in het gepolitiseerde Turkije doen zich ook onder Turks-Nederlandse groepen voelen en kleuren de gesprekken met de respondenten.

Het merendeel van de Turks-Nederlandse jongeren in dit onderzoek positioneert zich expliciet in een van deze kaders en mengt zich in de vele discussies die via social media gaande zijn.¹² Slechts een enkeling, zoals de hierna geciteerde alevitische jonge man en een jonge soennitische man, combineert deze actieve participatie met zelfreflectie op de Turkse gemeenschap:

1M49 *En in onze gemeenschap, wij Turken dan, laat ik het zo zeggen, heb ik gemerkt dat ze niet echt respect hebben voor elkaars mening. [...] Dan zit je ergens en dan stel ik ben extreemlinks en hij is extreemrechts, komen we nooit met elkaar in contact. Ik weet niet waarom, maar de Turken hebben dat in zich. Altijd moeten ze of naar je geloof of naar je partij en naar je voetbalclub [...] kijken.*

JM10 *Over het algemeen heerst bij ons [Turken] het hokjes denken. [...] Dan word je in een hokje gestopt en mensen volgen dan alleen maar de eigen zenders, eigen Facebookpagina's die hun eigen propaganda verspreiden. En dan bepaalde beweringen die ik 100% zwart op wit kan bewijzen dat dat vals is, die verspreiden ze. [...] Maar zo'n vijandschap zag ik. Ik dacht van: 'Ja, dit moet echt doorbroken worden.' Bepaalde, ik noem dat dan afgoden, bepaalde afgoden in hun koppen, moeten echt vallen en dat is onder andere keiharde partijdigheid.*

Deze respondenten wijzen op het gepolariseerde denken – zowel in Turkije alsook onder Turkse Nederlanders en binnen de Turkse gemeenschappen in Nederland – dat langs de eerder geschetste religieuze en politieke lijnen loopt en waarin ook de favoriete Turkse voetbalclub een plek heeft.¹³ Een andere respondent maakt een driedeling binnen de Turkse gemeenschappen in Nederland:

JM51 *Je hebt mensen die echt het Turk-zijn belangrijk vinden, je hebt mensen die het geloof belangrijk vinden, je hebt mensen die een beetje zoals wij zijn, die liberaal zijn en in principe voor mensenrechten staan.*

Respondenten met een alevitische achtergrond wijzen op hun beurt op de ongelijke behandeling van Turkse Nederlanders door andere Turkse Nederlanders:

JM51 *Waar ik mij het meest aan stoort [in Nederland], is de discriminatie en het tolerantieniveau van de Turken onderling. De Turkse gemeenschap kan roepen en zeggen wat ze wil. En dat klopt ook, ze worden gediscrimineerd in Nederland [...] arbeidsdiscriminatie, op school. Heb ik ook meegemaakt. En daar moeten we wat aan doen. Maar daar kun je pas wat aan doen als je in je eigen gemeenschap dat discrimineren ook stopt. [...] Ik ben eigenlijk de meest slechte figuur voor het merendeel van [Turks] Nederland. Ik ben atheïstisch. Ik ben links. Ik heb een alevitische achtergrond. Ik ben een vierde Koerdisch, ik heb tatoeages en ik spreek me uit over de Turken. Dus zolang ik niks over hen zeg, boeit het ze niet, maar op het moment dat ik iets erover zeg, dan word ik irritant.*

Beeldvorming over en weer

Over het algemeen blijkt uit de gesprekken dat de beeldvorming tussen de verschillende groepen soennieten, alevieten en Koerden over en weer overwegend negatief is. De alevitische respondent JV47 uit haar negatieve beeld van soennieten als ze aangeeft dat ze zich geen leven met een soennitische huwelijkspartner of vriendschappen met soennieten kan voorstellen:

JV47 *Ik kan niet met soennieten. [...] Ik heb veel meegemaakt met soennitische vriendinnen. [...] Ze hebben soms een moment dat ze je dan gewoon met een mes in je rug steken. Ik heb het daar heel veel meegemaakt. Een klein voorbeeld, bijvoorbeeld bij hun [soennieten] mag je geen rokken aan of mag je geen spaghettiband... [...] Ik kon wel met een spaghettiband rondlopen, want voor ons maakt dat niet uit. [...] Je hart is belangrijk. En ik kreeg van die opmerkingen: 'O, dat is wel raar dat jouw ouders dat toelaten. Vinden ze niet dat jij als hoer hier rondloopt? Ja, maar alevieten zijn zo.' En dan krijg ik gewoon een*

klap tegen m'n hoofd en dat kan ik niet accepteren. Ik bedoel, ik accepteer jou ook [zoals] jij bent. [...] Ik weet hoe hun omgang is en ik weet hoe ze erover denken en ik denk ook niet dat ze die gedachten ooit zullen veranderen.

De spanningen tussen Koerdische jongeren en (soennitische) Turkse Nederlanders is vooral politiek-etnisch geladen. De Koerdische jongeren beschuldigen de Turks-Nederlandse jongeren van overmatig nationalisme en een gebrek aan erkenning van Koerden. Op hun beurt zien nationalistische Turks-Nederlandse jongeren PKK-strijders als terroristen en vinden ze Koerden die zich van Turkije willen afscheiden ondankbaar. Net zoals voor de alevitische jongeren geldt, geven ook de Koerdische respondenten voorbeelden waarin vriendschappen met soennitische Turkse Nederlanders op de proef worden gesteld. De Koerdische respondent JV67 deelt een incident waarbij ze zich in een hoek gezet voelt door de zus van een van haar vriendinnen:

JV67 *Ik was 13, 14, 15 en die zus was aan de telefoon met haar Turkse vriendin en ze zegt: 'Ja, X...' – zo heet haar zusje – '...X d'r vriendin is hier, is Koerdisch, ja die Koerden doen altijd zo stoer over hun Koerdistan, maar ja, ze hebben niet eens een Koerdische luchtvaartmaatschappij, moeten ze maar lekker met Kurdish Airlines gaan vliegen, hè? Hahaha!'*

Voor deze onderlinge negatieve beeldvorming bestaan enkele uitzonderingen doordat het onderscheid tussen Koerden en soennitische Turken volgens de gesprekspartners niet altijd zo duidelijk te trekken is.

Ook binnen soennitische kringen zijn er scheidslijnen die zijn ingegeven door de religieus-politieke kleuren in Turkije. Zo zijn President Erdoğan en zijn AKP na een lang partnerschap gebrouilleerd geraakt met Fethullah Gülen en diens Hizmet. In de Turkse media wordt door deze partijen flink naar elkaar uitgehaald. Ten gevolge van deze strijd probeert President Erdoğan zijn tegenstanders in diskrediet te brengen, wat volgens Turkse Nederlanders die zich met Hizmet afficheren een risico met zich meebrengt, zoals de kans gearresteerd te worden als men in Turkije op vakantie gaat (vgl. Woolf et al. 2015).

BM4 *En in de jaren 2000 [...] onder druk van de generaals is er een rechtszaak gestart tegen Gülen, ook als terroristische organisatie. En dat hij het hoofd daarvan was. En dat heeft tot 2008 geduurd uiteindelijk. En hij is van alles vrijgesproken. [...] Iedereen is vrijgesproken. Daar gaat het niet om, maar je hebt altijd te maken met dit soort rechtszaken, onder druk zetten van mensen en om het, ja, leven moeilijk te maken, om de bewegingsruime kleiner te maken.*

Hoewel aanhangers van President Erdoğan onder de Turks-Nederlandse respondenten de kritiek op Hizmet hebben overgenomen, sluit dat vriendschappen tussen Turks-Nederlandse jongeren met verschillende loyaliteiten niet uit. Daarmee laten de verschillen van inzichten zich in de alledaagse praktijk maar tot op beperkte hoogte voelen. Jongeren vermijden ruzies over dit soort kwesties door onderling gewoon niet over politiek of hei-

kele thema's te praten. Een voorbeeld is respondent JMO8, een aanhanger van President Erdoğan die een vriend heeft die betrokken is bij Hizmet.

JMO8 *Ik heb een vriend die voor de imam [Gülen] kiest die in Amerika is en die vanuit Amerika met zijn mannetjes in Turkije een beetje aan de paaltjes is gaan trekken. [...] We gaan dan ook niet heel diep in discussies, want soms... Hij heeft gewoon heel veel sympathie voor die imam, terwijl ik dat niet heb. Want kijk, iemand die over zijn eigen land heel veel goede woorden heeft, heel veel goede dingen wil doen, wil betekenen, die hoort gewoon naar zijn land terug te komen en vanuit zijn eigen land, dus vanuit Turkije, zijn sympathisanten [te] benaderen, maar niet vanuit Amerika.*

Een andere verzachting van de tegenstellingen betreft de fluïditeit tussen de religieuze bewegingen. Diverse jongeren geven aan in de loop van de tijd deel te hebben uitgemaakt van verschillende religieuze bewegingen. Zo zijn er meerdere jongeren die via Milli Görüş of Süleymançı naar Fethullah Gülen zijn overgestapt. Ook zouden veel op Milli Görüş georiënteerde ouders hun kinderen voor de religieuze ontwikkeling naar Süleymançı-instituten sturen. JMO6 verwoordt deze fluïditeit, die kenmerkend is voor veel soennitische jongeren:

JMO6 *Als ik zelf naar mijn eigen 'stromingloopbaan' kijk, dan ben ik bij alle geweest. Ik heb Koran leren lezen bij de Süleymançı-beweging. [...] Mijn opa is oprichter van een Diyanet-moskee in [plaatsnaam]. Ik kom daar vaak. Ik ben in mijn jeugdige jaren actief geworden bij Milli Görüş, daar ben ik ook geweest. Ik ben ook af en toe geweest bij de studentenhuisen van de Fethullah Gülen-beweging en ik heb ook een paar keer deelgenomen aan activiteiten van de soefibeweging. En daar kon ik mij overal in vinden. En daarom... Het is niet erg als iemand zegt: hij is van Milli Görüş, maar [...] ik vind het niet belangrijk, ik hecht daar geen waarde aan.*

In het navolgende zullen we uitgebreider stilstaan bij hoe deze interne scheidslijnen tussen Turkse Nederlanders worden gereproduceerd.

Socialisaties in Turkse kaders

De vraag is hoe Turks-Nederlandse jongeren die overwegend in Nederland zijn geboren en binnen het Nederlandse onderwijssysteem zijn grootgebracht deze religieuze, politieke en etnische scheidslijnen uit Turkije hebben leren kennen en ten dele hebben overgenomen. Het voert in de context van deze studie te ver om dit alles hier te behandelen, maar op een klein aantal punten willen we kort ingaan. Beelden die tussen de groepen bestaan, worden in de eerste plaats gereproduceerd in de opvoeding van de jongeren in het gezin en binnen de Turkse gemeenschappen:

JM51 *Ik merk dat de opvoeding van de Turkse gemeenschap nog traditioneel is. Dus daarmee wil ik zeggen: vroeger waren alevieten, dat waren ongelovigen. Dat waren kettters die aan incest deden. Die verhalen zijn gewoon, vraag maar aan iedere Turk die je kent. Als je vraagt 'alevieten en incest', dan heeft hij een verhaal erbij. Omdat dat gewoon de opvoeding is. Dat is net zoiets als dat ik mijn kinderen zou opvoeden van: 'Als je ooit iets over de IS hoort, dat zijn verschrikkelijke mensen.' Maar [...] ik kan dat ook met feiten*

onderbouwen. Maar dat is wel hoe ze zijn opgevoed. En dan kun je niet van een persoon verwachten die nog nooit een aleviet heeft ontmoet, dat hij daar positief over denkt. [...] Jongeren die op een hoog niveau zitten, qua opleiding, die staan wel open. Op het moment dat je argumenten geeft. Die zitten helemaal niet zo in mekaar, wij zijn zo en zo. Dan denken ze: 'O, oké, ik zat fout.'

Ook andere jongeren wijzen erop dat onderwijs en opvoeding mede bepalend zijn voor het overdragen van specifieke beelden over de eigen groep en over andere groepen. Zo vertelt een jongen die hoofdzakelijk een Diyanet-moskee bezoekt:

JM24 *Niemand wordt als racist geboren. Iedereen wordt racisme aangeleerd door de omgeving. Kijk, mijn vader heeft bijvoorbeeld nooit thuis gezegd: 'Koerd en dan extreemlinks, extreemrechts,' heeft-ie nooit gezegd, hè. Dus jij bent Turk. Jij bent een mens. Het gaat om dit en daardoor ben ik ook altijd neutraal gebleven, weet je wel. Maar je hebt ook gewoon genoeg familie waar ze zeggen van: 'Jij [...] bent een Turk. De Koerden zijn dit en dat. Jij moet de Koerden haten.' Maar dat is altijd een probleem geweest en ik heb zo van hoe wij hier bij de moskee als één grote familie kunnen leven, moet een groot land ook wel kunnen bereiken.*

Een deel van de Turks-Nederlandse jongeren wordt gesocialiseerd volgens deze Turkse religieuze, politieke en etnische lijnen. Daarnaast geven sommige jongeren aan dat er binnen de gezinnen en families onderling veel over religie en politiek wordt gesproken. Dit kwam bijvoorbeeld naar voren tijdens een van de groepsgesprekken met vijf jonge mannen waarin een van hen een vraag stelde aan de interviewster:

JM73 *Mag ik u wat vragen? Sorry. In de Turkse cultuur heb ik wel gemerkt... Maar u zit echt in de Nederlandse cultuur. Maar in de Turkse cultuur heb je echt dat families onderling ook over politiek praten, zeg maar, zonder dat er [...] nieuws is of zo. Hoe is dat in Nederlandse families? [...] Voor zover ik weet, is dat ze daar niet echt over praten, onderling tussen families.*

Deze Turks-Nederlandse jongeren groeien op in een situatie waarin binnen de besloten omgeving van het gezin, de vriendengroep of de moskee volop met elkaar over religieuze en politieke zaken wordt gesproken.

JM20 *Ja, want wij zijn wel echt een groep die ook kritisch kijkt naar de islam, zeg maar, dat je gewoon echt denkt van: 'Hm, waarom is dat eigenlijk zo, dit is eigenlijk niet goed,' weet je, 'het klopt eigenlijk niet,' dat we allemaal helemaal diepe vragen stellen. Bijvoorbeeld, in de islam geloof je in hadith [belangrijke uitspraken van de profeet]. Tot hoever is dat betrouwbaar, want er zijn gewoon mensen die ook bijvoorbeeld hadith verzonnen kunnen hebben. [...] En ik weet nog wel, toen hadden we zaalvoetbal gehad en dan gingen we om twaalf uur bij mij thuis zitten, hebben we gewoon tot vier uur 's nachts hebben we gewoon daarover zitten discussiëren en dan gewoon echt... alleen maar vragen van: ja, waarom dit en waarom dat en waarom zus en waarom zo?*

De socialisatie in de verschillende wereldbeelden vindt ook plaats door het onderling bespreken van incidenten die in Turkije of in het buitenland plaatsvinden. De jongeren verwijzen naar actuele en minder actuele gebeurtenissen zoals het incident in het Sivas Madimak Hotel in 1993 (Hürriyet 2008), de demonstraties in het Gezipark in 2013 en de aanslagen in de Turkse plaatsen Diyarbakir (NOS 2015a) en Suruç in 2015, waarbij respectievelijk vier en 32 Turks-Koerdische jongeren door een bomaanslag om het leven kwamen (De Volkskrant 2015). Daarnaast noemen de geïnterviewde jongeren een aantal markante buitenlandse incidenten, zoals de aanslag op de redactie van het Franse tijdschrift *Charlie Hebdo* en de aanslag van de Noorse Breivik.¹⁴ De Turks-Nederlandse jongeren bespreken deze gebeurtenissen vanuit hun eigen betrokkenheid en wereldbeeld en bevestigen deze tegelijkertijd daarmee. Dergelijke gebeurtenissen werken vaak polariserend op de betrokkenen, creëren breuken in vriendengroepen of worden juist vermeden in gemengde vriendengroepen om breuken te voorkomen.

Ook de interne gerichtheid van Turkse Nederlanders speelt een belangrijke rol in dit socialisatieproces. Dat komt in paragraaf 7.4 nader aan bod. De contacten van Turks-Nederlandse jongeren, die voor sommigen etnisch heterogener worden en voor anderen juist etnisch homogener, gaan samen met een Turkse groep die sterk intern gericht is (Staring et al. 2014). Deze interne gerichtheid in combinatie met een verbondenheid met de islam, Turkije en Turkse Nederlanders draagt bij aan het reproduceren van de eerder geschetste scheidslijnen. Naarmate de Turks-Nederlandse jongeren meer in een omgeving van gelijkgezinden verkeren, worden ze minder met andere denkbeelden geconfronteerd. Deze wereldbeelden zijn eveneens van belang in het begrijpen van de attitudes ten aanzien van IS en het gewelddadige conflict in Syrië.

7.3 Attitudes ten aanzien van IS, het gewelddadige conflict in Syrië en jihad

7.3.1 Twee houdingen ten opzichte van IS

Het gewelddadige conflict in Syrië kent veel verschillende partijen, en kan bovendien niet los worden gezien van de bredere ontwikkelingen in het Midden-Oosten. Islamitische Staat (IS), ook wel ISIS of DAES¹⁵ genoemd, staat op dit moment symbool voor het religieus geïnspireerd geweld in Syrië en Irak. We hebben de Turks-Nederlandse jongeren gevraagd naar hun mening over de situatie in Syrië, de rol van IS en wat ze vinden van het geweld dat IS-strijders hanteren om hun doelen te realiseren. De primaire reactie van de geïnterviewde jongeren ten opzichte van geweld dat de verschillende partijen in Syrië en Irak uitoefenen, is er een van afkeuring en afschuw. De Turks-Nederlandse jongeren in ons onderzoek veroordelen het geweld en de ideologie van IS en in het bijzonder het brutale, willekeurige, kwaadaardige en symbolische karakter ervan.

JM10 *Welke gek haalt het in zijn hoofd om de staat nou islamitisch te noemen en dan alles te doen wat God heeft verboden? (Turkse soenniet)*

JV47 *ISIS-mensen die daar mensen onthoofden [...]. Ja, dat kan ik gewoon niet accepteren, dat kan gewoon niet. Het zijn gewoon moordenaars. (Turkse aleviet)*

- JM59 *Wat de Islamitische Staat in Syrië doet, dat is niet menselijk. Dat hoort gewoon niet in de islam, dat past er ook niet bij. (Turkse soenniet)*
- JV60 *Ze beweren dat ISIS moslims zijn, maar dat zijn ze niet. Dat kunnen ze niet zijn. Als je moslim bent, mag je geen onschuldige mensen vermoorden.’ (Turks)*
- JV67 *...ISIS of zo. Oké, dat is terrorisme. (Koerdisch)*

Tegelijk met deze duidelijke afkeer van IS en het extreme geweld liet een deel van de Turks-Nederlandse jongeren – soms omzichtig en soms heel direct – zich met enige sympathie uit over IS. Deze jongeren plaatsen IS in het bredere politieke en religieuze debat in Turkije. ‘IS is natuurlijk verschrikkelijk, maar aan de andere kant: zij komen wel voor ons op,’ zoals een deskundige (respondent EV2) het namens een deel van de Turks-Nederlandse jongeren verwoordt. In het navolgende citaat komen Turks-Nederlandse jongeren aan het woord die deze visie ondersteunen.

- JM75 *De meeste Turken doen dat ook, die scheren elke Koerd over één kam. Waar ik tegen ben, is gewoon de PKK. En niet elke Koerd. [...] Het is gewoon een groep terroristen waar ik tegen ben.*
- JM76 *Precies. En daarom hebben die Turken ook gestemd op pro-ISIS. Want zij vechten tegen de PKK op dat gebied. Daarom: liever PKK of ISIS? Dan ben ik voor ISIS. Dat mogen jullie weten, hoor. PKK niet. Ik heb liever allebei niet. Maar dat doet Turkije ook. Ze bombarderen ze allebei. Maar als ik moet kiezen, kies ik voor ISIS.*
- JM73 *Waarom zou je dan moeten kiezen?*
- JM75 *Zal ik je het uitleggen? Volgens mij vergeet jij dat er duizenden Turken: kinderen, vrouwen, jongens, meisjes, dat ze allemaal worden vermoord [door de PKK].*
- JM32 *Maar ik weet dat heel veel Turken wel zoiets hadden van: ‘Oké, nou, laat ze elkaar maar afschieten.’ En als je dan vraagt voor wie ik een lichte voorkeur heb, dan zal het wel IS zijn en niet PKK.*
- JM33 *Ja natuurlijk, je hebt geen probleem met IS in tegenstelling tot PKK, als je zo vergelijkt, als je moet kiezen tussen twee kwaden, dan ga ik natuurlijk eerder voor IS kiezen, maar voor een PKK, van een PKK lijd je al 30, 40 jaar en dat blijft maar doorgaan. Van IS, ja, daar heb je relatief weinig last van momenteel.*
- JV34 *Maar daar wil je ook niet voor kiezen.*
- JM33 *Ja, althans, je hebt nu wel vluchtelingen.*
- JV31 *Het is niet om IS zelf.*

Met enige regelmaat vielen zulke geluiden over IS in de groepsinterviews te beluisteren. Het is opmerkelijk dat deze uitspraken altijd in de vergelijking tussen twee kwaden naar voren komen, waarbij IS als de minst kwade van de twee wordt ervaren. De hiervoor weergegeven citaten onderstrepen de steun voor IS onder een deel van de geïnterviewde jongeren, voor zover deze de strijd tegen de PKK ondersteunt.

7.3.2 De negatieve houding ten opzichte van IS nader bekeken

De hiervoor geciteerde jongeren die IS en het geweld veroordelen, komen niet alleen uit de Koerdische groep, maar uit de volle breedte van het palet aan organisaties en bewegingen dat in dit onderzoek is vertegenwoordigd. Deze gemêleerde groep Turks-Nederlandse jongeren noemen voor deze afwijzing verschillende redenen, die met enige abstrahering te duiden zijn in religieuze, politieke en humanitaire argumenten. Allereerst volgt nu het antwoord van een jonge man, die zichzelf presenteert als een Turkse Koerd met een Nederlands paspoort, op de vraag wat hij van IS vindt:

JM22 *Ik ben daar zwaar tegen. Vooral omdat dus Koerden ook heel direct zijn getroffen daardoor, ben ik daar nog erger tegen, zeg maar. Daarnaast verpesten ze mijn mooie religie. Dat maakt het nog erger. Dus ik ben denk ik wel een van de grootste tegenstanders daarvan. [...] In de Turkse gemeenschap wordt dat naar mijn mening niet geaccepteerd, isis. De enige manier waarop ze het zouden accepteren, is dat ze dan gewoon zeggen van: 'Ja, kijk, er is een gemeenschappelijke vijand. De Koerdische terroristen worden doodgeschoten. Daarom vind ik het niet erg.' Behalve dat kan ik geen punt vinden waarvan wij zouden zeggen: 'Ja, wij accepteren het.'*

De Turks-Nederlandse jongeren zijn vanuit hun religieuze overtuiging of ideologische positie pertinent tegen IS. Afhankelijk van hun etnische identificatie betreft dit een volledige afkeur, zoals in het geval van Koerden die het directe slachtoffer van IS zijn, of wordt IS door een deel van de jongeren in relatie tot het conflict tussen Koerden en Turken als het minste van twee kwaden gezien.

Veel respondenten gaan in tegen de claim van IS dat zij 'de ware islam' zijn. De Turks-Nederlandse jongeren die binnen de islam zijn gesocialiseerd en vaak islamitisch onderwijs hebben genoten, kennen een andere islam en distantiëren zich op allerlei manieren van deze wrede IS -versie van de islam.

JM19 *Wij volgen hier natuurlijk koranlessen, wij hebben zelf ook wel thuis, alle drie wel, de Nederlandse vertaling daarvan en met de imam samen lezen we dat door. Wat daar in staat, komt echt helemaal totaal niet overeen met wat die gasten daar doen. Het is gewoon... Zij doen... Zij gebruiken de naam islam, maar de uitvoering dat is gewoon... [...] Het komt gewoon niet overeen met ons geloof, maar ja, die indruk krijgen de westerse landen niet. Die...*

JM20 *Die denken van: 'Dat is gewoon islam.'*

Om uitdrukking aan hun afkeuring van IS te geven, gebruiken deze jongeren allerlei argumenten die ze ontlenen aan de islam die zij kennen en beleven. Voor een deel betreft het hier verwijzingen naar handelingen en/of producten die binnen de islam verboden zijn (haram). Zo stellen de Turks-Nederlandse jongeren dat de islam een vrij geloof is en niet onder dwang kan worden opgelegd aan anderen:

JM82 *Terwijl islam eigenlijk geen verplicht geloof, maar een vrij geloof is. Je wordt niet verplicht om het te doen, bijvoorbeeld. Dat juist weer niet. Dus ik kan ook niet iemand het*

mes op de kop leggen van: 'Hé, je moet bidden,' bijvoorbeeld. Dan bid je uit angst [...] voor Allah en dan zit je al verkeerd.

Moslims en ook strijders in de naam van de islam bombarderen of vernietigen geen religieuze objecten, laat staan andere moslims:

JM20 *Maar ook bijvoorbeeld dat ze... Ze hebben laatst ook dingen... Tijdens het vrijdaggebed hebben ze een moskee gebombardeerd... [...] Ja, welke idioot doet dat nou? [...] Dat is nog net gebeurd, dat was een paar dagen... Tijdens het vrijdaggebed hebben ze de moskee gebombardeerd.*

Moslims en ook strijders in de naam van de islam vermoorden geen kinderen, vrouwen, ouderen en niet-moslims:

JM82 *Wat voornamelijk ook pijn doet, is dat ze ook kinderen en vrouwen gaan afslachten. [...] Wat ook vaak bij de Palestijnen is gebeurd. Dat ook veel kinderen en vrouwen doodgingen en nou zie je dat Isis het ook gewoon doet. Maakt niet uit: word je geen moslim of hoor je bij ons niet thuis, of je nou een kind bent van 3 of een oude man, zij slachten gewoon iedereen af. Dat raakt iedereen echt heel erg.*

De twee jongeren met een salafistische achtergrond keuren IS wel af, maar zijn voorzichtiger in het zich ondubbelzinnig uitspreken tegen IS. Ze zien de situatie in Syrië en met IS vooral als een ingewikkelde situatie die ze benoemen als 'rampspoed'. In hun visie is het in gevallen van rampspoed en de onduidelijkheid van de situatie niet goed mogelijk om een oordeel te vellen over wat goed en slecht is. In zulke situaties moet je volgens deze jongeren op de geleerden vertrouwen en die keuren IS af.¹⁶

Naast argumenten die gerelateerd zijn aan de religieuze tegenstellingen en tegenstellingen binnen de Turkse samenleving, hanteren Turks-Nederlandse jongeren humanitaire argumenten tegen IS. In het volgende citaat is een jonge man aan het woord die de acties van IS in Syrië koppelt aan de Syrische vluchtelingenstromen in Turkije en naar Europa. Zijn ouders wonen aan de Turkse westkust, van waaruit veel vluchtelingen de oversteek naar een Grieks eiland proberen te maken. Wanneer hij daar verblijft, wordt hij op verschillende manieren met de aanwezigheid van en de schrijnende nood onder de vluchtelingen geconfronteerd.

JM59 *Ik kan het gewoon met mijn ogen zien. Ja, het is wel een afstand, maar die mensen die hebben dus het geluk van hun leven gehad. Dat het rubberbootje niet nog dieper is gaan zinken. Maar [...] zij waren net aan het peddelen en hoppa, werd er geschoten... En nog steeds elke nacht, dat wij aan de kust waren... Je ziet gewoon elke nacht die felle blauwe lichten van de politie. Die zijn aan het zoeken naar mensen en dat is geen gezicht. Ze [de Syriërs] komen gewoon voor je deur: 'Ik heb honger.' Wat de Islamitische Staat in Syrië doet, dat is niet menselijk. Dat hoort gewoon niet in de islam, dat past er ook niet bij.*

Deze respondent veroordeelt IS op basis van deze persoonlijke ervaringen als primair verantwoordelijke partij voor de Syrische vluchtelingenproblematiek in Turkije. Hij benadrukt

het inhumane karakter van de daden van IS en scheidt het door IS uitgeoefende excessieve geweld expliciet van zijn geloof, de islam. De geïnterviewde Turks-Nederlandse jongeren verbinden in hun veroordeling van IS humanitaire argumenten regelmatig aan hun interpretatie van islam.

7.3.3 IS als het minste van twee kwaden nader bekeken

We stelden dat er onder een deel van de Turks-Nederlandse jongeren steun is voor IS voor zover deze de strijd tegen de PKK ondersteunt. Een belangrijke verklaring voor deze sympathiserende houding ligt dus besloten in een sterke afkeer van de PKK en de Koerden die met de PKK sympathiseren. Daarnaast speelt de afkeer van het regime van de alawietische president Assad in Syrië een rol in de afweging tussen twee kwaden. Het ligt in lijn met die constatering voor de hand dat de religieuze en etnische groeperingen waarvan de jongeren deel uitmaken, meespelen bij het bepalen wat het (minste) kwaad is.

Voor zover er sympathieën en steun voor een organisatie zoals IS bestaan, wijzen verschillende respondenten erop dat deze moeten worden gezocht onder de soennitische en meer nationalistische georiënteerde Turks-Nederlandse jongeren, die zich fel tegen de PKK en tegen Assad keren. Wat betreft de voorkeur voor IS boven de PKK stelt de Koerdische en met de PKK sympathiserende respondent JV65:

JV65 *Als Turken weten dat de Islamitische Staat Koerden doden, dan zijn ze er bijna allemaal voor. Dus als in het Motivaction-rapport op zo'n manier subjectief is gevraagd aan de Turken, dan kan ik mij geen Turk voorstellen die zegt: 'Nee.' Want er zijn nu ook, als je op Facebook gaat, op Twitter gaat en op al die andere sociale media, dan zie je ook gewoon: 'Goed van ze. Ze zijn die Koerden aan het uitmoorden!'*

Het zijn bovendien vooral nationalistisch georiënteerde jongeren die zich in ons onderzoek laten horen over de strijd tussen de Turkse staat en de PKK die sinds het voorjaar van 2015 in het oosten van Turkije weer is opgelaaid. Dit ressentiment hangt samen met de omstandigheid dat deze jongeren met deze heropleving van het gewelddadige conflict persoonlijk geraakt worden, aangezien ook hun familieleden hier het slachtoffer van zijn geworden of dreigen te worden.

BV12 *Ja, maar mijn neef in Turkije heeft zijn benen verloren door een granaat, tijdens zijn legerperiode heeft hij gewoon twee benen verloren toen hij verloofd was.*

BV11 *Ja mijn bloedeigen broer, toen hij daar in Turkije zat, is-ie meerdere keren in zijn benen geschoten waardoor hij nu niet meer normaal kan lopen, meerdere keren, en hij zit gewoon zijn dienstplicht uit en dan overkomt je zoiets. Snap je, het is gewoon je bloedeigen broer. Het is je eigen broer en dan moet je dus zien te verkroppen dat mensen die de leider van die groep steunen en bedanken, dat die dan gewoon in de regering kunnen zitten...*

Deze Turks-Nederlandse jongeren volgen de berichtgeving en discussies in de Turkse (social) media en stellen de PKK en de met die groep sympathiserende Koerden verantwoordelijk voor het grote aantal Turkse slachtoffers dat zij hebben gemaakt.¹⁷ Ook ergeren

ze zich aan de Nederlandse media die de PKK als een vrijheidsbeweging of guerrillabeweging aanduiden:

BV12 *...terwijl ze wel 40.000 doden op hun naam hebben staan. [...] Het zijn gewoon terroristen.*¹⁸

In het licht van de etnische en religieuze scheidslijnen in het conflict in Syrië sympathiseert een deel van de soennitische Turkse Nederlanders volgens de deskundigen met de soennitische Syriërs en daarmee ook met IS, voor zover deze beweging voor belangen van soennieten opkomt. De soennitische Turkse Nederlanders voelen zich het meest met soennitische partijen in Syrië verbonden en niet met de Turkse PKK, aan de PKK gelieerde Koerdische partijen in Syrië en de sjiitische minderheid van president Assad:

EV2 *Heel veel soennitische Turkse Nederlanders vinden dat Europa natuurlijk faalt in het verzet tegen Assad, en dat facet zien zij in religieuze termen. Dus: 'Wij soennieten worden in de steek gelaten. Er komt niemand op voor ons, soennieten.' Dat heb ik van heel veel Turkse Nederlanders – nou, heel veel – maar wel gehoord. [...] ISIS is natuurlijk verschrikkelijk, maar aan de andere kant: zij komen wel voor ons op. En ik denk dat ook bij veel jongeren die houding is doorgesijpeld.*

Om deze anti-Assad-houding onder de soennitische Turks-Nederlandse jongeren te kunnen begrijpen, is een korte terugblik in de recente geschiedenis van Syrië van belang, waarbij de alawietische achtergrond van de huidige president Bashar al-Assad een belangrijke rol speelt. De alawieten, niet te verwarren met de alevieten in Turkije, behoren tot de sjiitische groep in Syrië en zijn daar met ruim 10% van de bevolking een minderheid. Hoewel de alawieten numeriek een ondergeschikte positie innemen, hebben ze door hun samenwerking met het Franse koloniale bewind, dat in 1946 eindigde, een belangrijke machtspositie opgebouwd. Na twee decennia van politieke chaos en instabiliteit vond er in 1966 onder aanvoering van Hafez al-Assad, de vader van de huidige president, een militaire coup plaats. Hafez al-Assad was een overtuigd nationalist en werkte toe naar een seculiere samenleving waarin islamitische tegenspraak niet werd geduld en waarin de staat een omvangrijke geheime dienst neerzette om de soennitische meerderheid op hun plek te houden. De verwachte hervormingen van Bashar al-Assad, die zijn vader in 2000 opvolgde, bleven uit terwijl de economische macht van de alawietische elite groeide. In 2010 (de Arabische Lente) was het de omvangrijke en vooral ook arme groep soennitische moslims die in opstand kwam tegen de armoede en het dictatoriale regime van Assad (Muns 2013). Het feit dat Assad deze volksopstand van de onderdrukte soennitische meerderheid – ondersteund door partijen zoals de soennitische IS – op harde wijze probeert neer te slaan, maakt dat sommige soennitische Turken in Nederland meer sympathiseren met IS dan met Assad en de PKK, die IS juist bestrijden.

7.3.4 Visie op IS van Koerdische en alevitische jongeren

De steun voor IS die we zien bij een deel van de Turks-Nederlandse jongeren, voor zover IS de strijd tegen de PKK en tegen het regime van Assad ondersteunt, geeft uitdrukking aan

hun verhouding tot bestaande Turkse conflicten en scheidslijnen. Deze wijze van positioneren geldt evenzeer voor de alevitische en Koerdische jongeren, die vanuit hun wereldbeeld ook een oordeel hebben over wat zich in Syrië afspeelt.

De geïnterviewde Koerdische jongeren hebben geen enkele sympathie voor IS. Deze houding hangt samen met hun houding ten opzichte van de PKK, een beweging waarvan ze de noodzaak inzien. Ook getuigen deze jongeren van een groot wantrouwen ten opzichte van de Turkse overheid, die naar hun idee niet bereid is het conflict met de Koerden en de PKK in het bijzonder op een democratische manier op te lossen. Tegelijkertijd komt uit de gesprekken naar voren dat ze grote moeite hebben met het terroristische label dat op de PKK is geplakt:

JV65 *Dat frustrereert ons ook, dat de PKK op de terroristenlijst staat. Want een terrorist, dat is een groep die uit het niets komt en mensen gaat neerschieten, snap je. ISIS of zo, oké, dat is terrorisme, maar daarom accepteren wij niet dat de PKK bijvoorbeeld op de terroristenlijst staat.*

Dat jongeren met een Koerdische achtergrond een sterk negatief beeld van IS hebben, koppelt een van de deskundigen direct aan de politieke verhoudingen in Turkije:

EV2 *Nederlandse Koerden zijn over het algemeen heel fel in de afwijzing van ISIS, want dat is natuurlijk de plaatselijke vijand, hè? Dus dat spreekt voor zich. Maar het is ook zo dat heel veel – in Turkije natuurlijk heel veel – mensen zich in het voetspoor van Erdoğan druk maken over versterking van de positie van de Koerden. Omdat die de enigen zijn, die natuurlijk successen boeken tegen ISIS.*

Ook de alevitische jongeren hebben een duidelijk ander perspectief op de strijd in Syrië, een perspectief dat samenhangt met de positie van alevieten in Turkije. Net als de Koerdische jongeren staan de geïnterviewde alevitische jongeren wantrouwend tegenover de Turkse overheid en de soennitische AKP, de politieke partij van Erdoğan die al ruim tien jaar aan de macht is. Zij zijn ervan overtuigd dat de regering-Erdoğan IS lange tijd heeft gedoogd en heeft gesteund. Tegelijkertijd hebben ze het gevoel dat de huidige regering de alevieten in Turkije steeds meer in de steek laat en een nieuwe impuls heeft gegeven aan wat zij de ‘assimilatiepolitiek’ van de Turkse overheid noemen. Een jonge alevitische vrouw stelt nadrukkelijk de rol van de Turkse staat en van de president in het Syrische conflict ter discussie:

JV47 *De onschuldige mensen [gaan] daarvoor boeten. Waarom moet er oorlog zijn, waarom? En hij, hij, Erdoğan, die laat het toe. Hij heeft de grens opengelaten voor die mensen. Er worden ISIS-mensen, die daar mensen onthoofden, in Turkije in het ziekenhuis behandeld. Ja, dat kan ik gewoon niet accepteren, dat kan gewoon niet. Het zijn gewoon moordenaars.*

Terwijl de AKP in Turkije met de laatste verkiezingen minder stemmen heeft gekregen, is de AKP in Nederland populair. Ruim 64% van de Turkse Nederlanders die aan de Turkse parlementsverkiezingen in juni 2015 hebben deelgenomen, hebben op de AKP gestemd, tegen

40% van de stemgerechtigden in Turkije (Kranendonk et al. 2015; Santing en Vermeulen 2015).¹⁹ De alevitische respondenten vrezen dat de negatieve bejegening van alevieten door soennitische Turken via de dominante AKP-lijn ook invloed in Nederland zal krijgen. Een jonge alevitische vrouw (respondent JV53) wijst op de intensieve samenwerking tussen religieuze organisaties in Turkije en in Nederland, waarbij in haar ervaring:

JV53 *[...] imams worden gestuurd vanuit Turkije en de Turkse politiek hier in de theehuizen en in de moskeeën [wordt] doorgezet. Ook al wordt het officieel allemaal niet zo gezien.*

Ze drukt zich vervolgens krachtig uit door te stellen:

JV53 *Dat is gewoon misselijkmakend voor mij, omdat dat mensen die denken zoals ik onderdrukt. [...] Wij zijn niet de Turken die worden geaccepteerd door de andere Turken.*

7.3.5 Turks-Nederlandse jongeren over jihad

Een andere invalshoek om de ontwikkelingen onder de Turks-Nederlandse jongeren ten aanzien van steun voor (religieus gemotiveerd) geweld en jihadgroepen zoals IS te duiden, ligt besloten in het begrip 'jihad'. Welke betekenis geven de jongeren daaraan?

Desgevraagd antwoorden ze door vooral voorbeelden te geven van wat zij als jihad in hun dagelijkse leven zien. Jongeren hebben het dan direct of indirect bovenal over als individu 'goed doen' of een 'goed mens zijn' voor anderen.

JM19 *Jihad is gewoon het feit dat je een goed mens... Dat je respect hebt voor je medemens is gewoon al jihad. Het feit dat jij een bloedende vinger hebt en ik geef jou een pleister, heb ik jihad verricht, dat is al jihad. Een jongetje wordt gepest en ik treed op en ik geef de jongens die hem pesten een tik, weet je wel, dan heb ik al jihad verricht. Dat is jihad.*

Terwijl niet-moslims de jihad vooral met een 'heilige oorlog' van de islam tegen alle ongelovigen associëren, verwijzen de jongeren in ons onderzoek voornamelijk naar de zogenoemde 'grote jihad' (*jihad an-nafs*)²⁰ waarbij het om de innerlijke strijd tegen verleidingen en het ego gaat:

JM10 *Mijn grootste jihad is het ochtendgebed, om wakker te worden. Daar ben ik echt serieus in.*

JV5 *Jihad heeft voor mij één betekenis en dat is echt alleen het temmen van je ego, maar het oorlog voeren dat zie ik niet zo als [jihad].*

JV12 *Nou onze profeet zegt: 'De grootste jihad is gewoon de innerlijke worsteling die je zelf maakt om jezelf te ontplooien, zelf te ontwikkelen.' En een goed voorbeeld te zijn voor de mensheid. Dat is jihad. Maar tegenwoordig is dat de jihad die nodig is. Met de pen, met de woorden die je brengt voor de mensen, de kennis die je overbrengt. Dat is gewoon jihad. Goed samenleven met andere mensen. Niet zozeer een geweer pakken en mensen vermoorden, dat is absoluut geen jihad.*

De meeste Turks-Nederlandse jongeren geven hun eigen invulling aan wat ‘een goed mens zijn’ inhoudt. Velen, zoals ook de hiervoor geciteerde respondent JM12, noemen deze invulling van de ‘grote jihad’ in één adem met hun visie op het geweld van IS, waar onder de respondenten nauwelijks begrip voor bestaat en dat ze niet als ‘kleine jihad’ zien. De Turks-Nederlandse jongeren keuren een agressieve, proactieve ‘kleine jihad’ met als doel de islam uit te breiden ten koste van andere moslims of ‘ongelovigen’ af op religieuze gronden. Respondenten JM80 en JM81 zijn soennitische jongens en zeggen hierover:

INT *En wat de IS doet, is dat jihad?*

JM81 *Nee.*

JM80 *Dat heeft niks met de islam te maken.*

JM81 *Dat heeft niks met de islam te maken. Dus je kan ook niet zeggen dat het jihad was.*

JM80 *Dat was niet in de regels van ons geloof.*

Als er al begrip voor gewelddadige aspecten is, dan beperkt zich dit tot een reactieve context, als reactie op het feit dat zichzelf, hun kinderen of hun land worden aangevallen:

JM81 *Jihad is goed. Weet je wat jihad is? God geeft jou recht... Voorbeeld: als jouw land onder aanval is bij een oorlog. Ik zeg maar wat. Dan ga jij daar niet zo staan. Natuurlijk moet jij dan strijden daarvoor. [...] Die strijd is de jihad, laat ik maar zeggen. Je moet je land verdedigen.*

Deze citaten laten zien dat deze Turks-Nederlandse jongeren vooral op een individueel niveau met de grote jihad bezig zijn en het gewelddadige karakter van de kleine jihad als middel om te islam te verspreiden afwijzen.

7.3.6 Complotten en andere samenzweringstheorieën rondom IS, Syrië en de islam

De situatie in Syrië en de acties van IS in naam van de ‘ware islam’ zijn voor veel Turks-Nederlandse jongeren zo tegenstrijdig met hun beleving van de islam dat ze het probleem externaliseren door IS als niet-moslims te herdefiniëren. In de voorgaande paragrafen zijn hier verschillende voorbeelden van gegeven. De complottheorieën die onder de Turks-Nederlandse jongeren volop leven, zijn een andere poging om de situatie begrijpelijk en overzichtelijk te houden. Er zijn complottheorieën in allerlei soorten en maten, bijvoorbeeld over de islam, over alevieten, over President Erdoğan, de Koerden en over IS. Het perspectief binnen deze complottheorieën varieert afhankelijk van de positie van jongeren ten opzichte van de eerder geschetste politieke, religieuze en etnische lijnen. Vanuit het perspectief van de verschillende Turks-Nederlandse jongeren is er sprake van ten eerste een complot tegen de islam, ten tweede tegen de Koerden en tot slot tegen Turkije, in het bijzonder tegen de regering-Erdoğan.

Een complot dat de interne Turkse lijnen overstijgt, is het vermeende complot tegen de islam dat de geïnterviewde jongeren op allerlei manieren voor het voetlicht brengen. De algemene strekking ervan is dat het Westen de islam zo veel mogelijk in diskrediet brengt om interventies in het Midden-Oosten te legitimeren die de economische of geopolitieke belangen van het Westen veilig helpen stellen. Zulke complottheorieën waarin de

islam ten onrechte in diskrediet wordt gebracht, worden vertaald door Turks-Nederlandse jongeren ongeacht hun religieuze, politieke of etnische kleur.

- BV14 *9/11, we waren ervan overtuigd. Ik schaamde me kapot op mijn werk toen ik het zag op tv. Ik dacht: 'O nee, niet moslims.' En nou blijkt dat Amerikanen het zelf gedaan hebben. Die hebben die... Ja, heb je het niet gehoord... Yes, Amerikanen zijn met beelden naar buiten gekomen dat dat voor was gesneden, de constructie van het gebouw.*
- INT *Echt waar?*
- BV14 *Ja, en dat er dus bommen zijn geplaatst op die constructie wat al voorgesneden was of voorgezaagd en op het moment dat dat ding crasht, boem... Het is een complottheorie, ik weet het niet, ik laat het in het midden of mensen daarin mee willen gaan. [...] Ja, want het doel zou dan zijn: 'O, laten we maar het Midden-Oosten als boeman, als terrorist neerzetten, zodat ze dat terecht mogen aanvallen.'*

IS speelt een rol in de diverse complottheorieën, maar de oorsprong van IS wordt afhankelijk van wie er aan het woord is anders geduid. Het hierna volgend citaat over onder meer IS is een voorbeeld van typisch Koerdisch complotdenken, waarbij de Koerdische jongeren stellen dat IS het product van het beleid van President Erdoğan is:

- JM70 *Ik geloof dat IS gecreëerd is door Turkije.*
- JV71 *Ik geloof dat ook. [...]*
- JV66 *Dus het is ook natuurlijk wel deels dat het een soort van een islampolitiek is, maar dat valt ook binnen de beleidsvisie van Erdoğan zelf, die wil één hele grote Islamitische Staat oprichten in het hele Midden-Oosten, inclusief Bulgarije en Servië en daar is hij ook bezig. [...]*
- JV69 *Ik heb in Turkije heel veel gehoord van de mensen die [tegen] de AKP [zijn] en heel veel weten over politiek. Dat dit allemaal Erdoğans plan is, nadat ze bij Isis de plekken waar ze leven Turks voedsel en wapens hebben gevonden. Dat het Erdoğans plan is om Syrië en Iran allemaal onder zijn vlag te halen en dat de enige [...] belemmering [...] de Koerden zijn. Dus Isis gaat in, vermoordt iedereen en daarna gaat Erdoğan hen zogenaamd stoppen. Daarna is hij opeens...*
- JV65 *Is hij de held.*

Andere soennitische Turks-Nederlandse jongeren houden er verschillende complottheorieën tegelijkertijd op na. Zij stellen daarbij dat IS vooral het resultaat van de expansiedrift van Israël zou kunnen zijn:

- JM72 *Het doel is eigenlijk de olie. Als de olie daar niet was, waren er ook geen problemen.*
- JM76 *Kijk, dit is een groep. Turkije kan Isis gebruiken om misschien de Koerden tegen te werken.*
- JM72 *De PKK, zeg maar.*
- JM76 *Ja. En Israël zou Isis kunnen gebruiken om onrust te creëren in de regio, zodat zij verder kunnen met het uitbreiden van hun eigen staat, met nederzettingen en dergelijke. En Amerika zou Isis kunnen gebruiken om Syrië en Assad leed aan te doen. Daardoor blijft hij constant in beweging en daardoor zijn ze in een bepaald gebied constant actief.*

Je kunt niet zeggen: 'Dit is dit en dat is dat.' Verschillende invloeden komen bij elkaar, daardoor duurt het ook zo lang en weten mensen niet wat het daadwerkelijk is.

Meer nationalistisch georiënteerde Turks-Nederlandse jongeren zien in IS en het conflict in Syrië een strategie van de (geheime diensten van de) Verenigde Staten en het zionisme om de groeiende economische en politieke macht van Turkije in de regio tegen te houden.

JM80 *Ze willen niet dat Turkije verder groeit. [...] Het gaat nu zo goed en ze willen Erdoğan weer tegenhouden.*

INT *Wie wil dat?*

JM80 *Nou, de mensen die tegen Turkije zijn.*

INT *En wie zijn dat dan?*

JM81 *Mossad, CIA. [...] Dat is echt zo. [...]*

JM80 *Er zijn heel veel partijen die tegen de groei van Turkije zijn, omdat Turkije een heel belangrijk gebied is in de wereld.*

JM81 *Ik denk dat ze ook bang zijn dat het Ottomaanse Rijk terugkomt. Dat willen ze niet, denk ik. Ze zijn daar bang voor.*

JM80 *Het gaat om de macht. [Turkije] is de grens tussen Europa en Azië. Het is een gebied waar bijvoorbeeld boten, scheepvervoer, transport... Dat loopt allemaal via Turkije. En olievervoer. Dus... Alles gaat via Turkije. En die overgang van Europa naar Azië, dat is de belangrijkste. Qua strategie is dat heel belangrijk voor de wereld. Omdat Turkije op zo'n positie zit, op zo'n plek zit, willen ze niet dat Turkije zelfstandig en machtig wordt. [...] Maar dan heb je ook zionisten. Dat zijn mensen die willen dat vooral de islam niet groeit. Als Turkije groeit, groeit de islam ook.*

Er kwamen nog meer variaties op deze complottheorieën ter sprake, maar het punt is dat deze complotten elk op hun eigen manier de werkelijkheid voor deze Turks-Nederlandse jongeren begrijpelijk maken. Het is een vorm van externaliseren, waarbij IS niet als islam wordt gepresenteerd, maar als het resultaat van het handelen van anderen, van niet-moslims, zoals het Westen, de Verenigde Staten en/of Israël. In de tweede plaats is duidelijk geworden dat de concrete invulling van de complotten en het benoemen van de 'daders' en 'slachtoffers' langs de eerdergenoemde religieuze, politieke en etnische lijnen plaatsvindt.

7.4 Sociale contacten

We hebben in dit hoofdstuk de vraag naar de ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie van Turks-Nederlandse jongeren geoperationaliseerd door naar hun ontwikkelingen rondom identificaties en oriëntaties, hun sociale contacten en hun bindingen met de Nederlandse samenleving te kijken. Terwijl we in paragraaf 7.2 vooral naar de identificaties en oriëntaties van Turks-Nederlandse jongeren hebben gekeken, staan in deze paragraaf hun sociale contacten centraal. We zullen hierbij vooral aandacht besteden aan de samenstelling van de sociale contacten van de Turks-Nederlandse jongeren in dit onderzoek, aan

de redenen die ze voor die samenstelling geven en aan de ontwikkelingen ervan in de loop van de tijd.

7.4.1 Ontwikkelingen in de etnische samenstelling van de sociale contacten

De Turks-Nederlandse jongeren in dit onderzoek laten diversiteit in hun sociale contacten zien. Een deel van hen beweegt zich primair in Turks-Nederlandse groeperingen van eenzelfde religieuze of etnische kleur, terwijl anderen een vriendengroep hebben waarin verschillende etniciteiten en religieuze stromingen vertegenwoordigd zijn. Slechts een enkeling heeft voornamelijk autochtone Nederlandse vrienden. In etnische zin noemen respondenten bijvoorbeeld autochtone Nederlanders, en vrienden van Marokkaanse, Egyptische, Afghaanse, Angolese, Armeense, Iraanse, Iraakse, Pakistaanse en Surinaamse herkomst als deel uitmakend van hun vriendengroep. Een deel van de geïnterviewde jongeren maakt onderscheid naar religieuze stroming, zoals moslims die niet-moslims als vrienden hebben of vriendschappen tussen soennieten en sjiieten en alevieten. Ook wordt er tijdens de gesprekken veelvuldig melding gemaakt van vriendschappen die de politiek-etnische scheidslijnen binnen Turkse gemeenschappen doorkruisen, zoals vriendschappen tussen aanhangers van President Erdoğan en leden van Hizmet, Koerden en alevieten. Tegelijkertijd zijn er enkele duidelijke lijnen zichtbaar. Ten eerste richten bijna alle geïnterviewde jongeren zich wat hun meest nabije omgeving betreft op de Turkse en/of moslim-gemeenschap, terwijl in veel gevallen de secundaire kring van contacten op het werk, via de studie en school heterogener van aard is. Ten tweede geven deze jongeren over het algemeen te kennen dat hun primaire kring van nabije vrienden homogener is geworden naarmate ze ouder werden – homogeen in de zin van meer Turks en meer verbonden met de eigen religieuze stroming en etnische achtergrond. Deze patronen doen zich zowel voor onder de geïnterviewde soennitisch-Turkse als onder de Koerdische en alevitische jongeren, waarbij de scheidslijnen tussen deze groepen zich ook met de leeftijd versterken. Voor een deel lijkt dit het resultaat van het ouder worden en het daarmee gepaard gaande groeiende politieke bewustzijn. Deze ontwikkelingen hebben hun weerslag op de vriendschappen van de geïnterviewde jongeren. In een gesprek met alevitische jongeren wijst respondent JM49 respondent JV46, die te kennen geeft een gemengde vriendengroep met soennitische en autochtone Nederlandse jongeren te hebben, op deze rol van leeftijd en politiek bewustzijn:

JM49 *Maar [JV46], mag ik even een ding zeggen? Ik denk dat leeftijd daar ook een rol speelt. Want ik had het ook persoonlijk. Toen ik nog 15, 16 was, was mijn geloof geen probleem. Maar naarmate je ouder wordt, je raakt meer geïnteresseerd in dingen. Dat is hetzelfde als met politiek. Ik neem aan dat zij nou niet geïnteresseerd zijn in politiek, dat was ik toen ook niet.*

De primaire focus op de eigen Turkse gemeenschap en het homogener worden van de vriendengroep zijn deels te verwachten gezien het feit dat we de respondenten voornamelijk via (activiteiten van) Turkse en islamitische bewegingen, organisaties en politieke partijen hebben geworven. Tegelijkertijd wordt deze voorkeur bevestigd door de partner-

keuze van de respondenten. Ongeacht de diversiteit in de samenstelling van de sociale contacten van de geïnterviewde jongeren, komt in gesprekken waarin het onderwerp ‘huwelijkspartner’ de revue passeert naar voren dat de jongeren over het algemeen de voorkeur geven aan een partner met eenzelfde religieuze en/of etnische achtergrond. Van de enkeling die getrouwd is met een niet-Turkse partner, is die partner wel islamitisch. Tijdens een aantal gesprekken reflecteren de Turks-Nederlandse jongeren op de wenselijkheid van het al dan niet hebben van een meer heterogene vriendengroep. De nog studerende en bij Milli Görüş betrokken respondent JM6 vertelt dat hij heel bewust pogingen heeft ondernomen om de ‘veiligheid’ van zijn uitsluitend Turkse vriendengroep te verlaten en ook vriendschappen met autochtone Nederlanders aan te gaan. Respondent JM6 heeft de volgende visie over een etnisch gemengde vriendengroep:

JM6 *Ik vind dat als wij een gemixte vriendenkring hebben, dat het een natuurlijk proces moet zijn, maar bij ons allen is dat een proces geweest waar wij eerst bewustzijn voor hebben moeten creëren. Wij moesten ons er eerst bewust van worden van: ‘Wij hebben alleen Turkse vrienden en dat moeten wij veranderen. En vervolgens hebben wij daarvoor stappen moeten ondernemen.’ [...]*

INT *Maar je zegt nu dat het zou móéten, in welke zin is het nodig om een gemengde vriendengroep te hebben, of hoeft dat niet?*

JM6 *Ik vind het nodig. Ik vind het nodig. Het is echt... Wij zeggen nu de Turkse vrienden, maar die zijn ook heel divers, je hebt alevitische vrienden, je hebt sjiitische vrienden, je hebt soennitische vrienden. Wat ikzelf zie, als ik met mensen kennismak die anders zijn dan ik, dan voel ik mij zeg maar wat rijker. Rijker in de zin van dat ik iemand kan meemaken die op een andere manier leeft dan ik.*

De pogingen van respondent JM6 om zijn vriendengroep etnisch heterogener te maken, verlopen – alle goede bedoelingen ten spijt – moeizamer dan hij had gedacht, doordat de relaties zich toch hoofdzakelijk tot de werkvloer beperken.

In een ander gesprek waarin de wenselijkheid van een heterogene vriendengroep ter sprake komt, relateert de wat oudere respondent JM41 die noodzaak juist. Hij beargumenteert dat het van belang is om elkaar in formele contexten zoals op het werk te accepteren, maar dat het hebben van homogene vriendengroepen niet geproblematiseerd zou moeten worden:

JM41 *Er wordt in de maatschappij heel erg gedaan alsof het iets verkeerd is om niet veel Nederlandse vrienden te hebben of zo. Maar dat is het niet. [...] Kijk, op je werk als je daar [...] van tevoren al zoiets hebt van: ‘Oké, ik wil wel ergens werken, maar er mag geen Nederlander zijn,’ bijvoorbeeld. Dan ben je verkeerd bezig. Maar in je vriendenkring... Je moet ook een beetje met elkaar op kunnen schieten. Je moet een beetje dezelfde soort grappen kunnen maken, leuk kunnen vinden. Je cultuur speelt een heel belangrijke rol daarin. Je geloof speelt daar een heel belangrijke rol in.*

7.4.2 Redenen voor homogeniteit en heterogeniteit in sociale contacten

Uit de gesprekken met de Turks-Nederlandse jongeren komen verschillende omstandigheden naar voren die de samenstelling van hun sociale contacten en het (over het algemeen) toenemende homogeen Turkse karakter van de primaire vriendenkring in de hand werken. De omstandigheden die zij noemen, hebben betrekking op hun omgeving en levensstijl, en hebben daarnaast te maken met ervaringen van acceptatie en een natuurlijke, vanzelfsprekende verstandhouding.

Omgeving en levensstijl

De omgeving waarin jongeren opgroeien, speelt op verschillende manieren een rol. Onder die omgeving valt de 'kleur' van de buurt waarin de jongeren zijn opgegroeid, van de scholen waar ze op zaten en de opleidingen die ze volg(d)en, maar betreft ook de mate waarin levensstijl en hobby's hen al dan niet met andere etniciteiten en religieuze stromingen in contact brengen.

JV12 *Het heeft ook te maken met de omgeving waarin je woont, waar je studeert. Als ik nou zelf kijk naar mijn jeugd. Ik zat zelf op een katholieke basisschool en die was ook multicultureel. Ik was heel erg goed bevriend met bijvoorbeeld een Chinees of een Marokkaan. Middelbare school werd dat meer Turks, omdat de omgeving ook uit meer Turkse leerlingen bestond. En als je naar de universiteit gaat, dan heb je veel meer diversiteit. Heb je ook veel meer autochtonen en daar kom je ook [mee] in contact.*

Er zijn ook respondenten die andersom redeneren, zoals JV45, die haar primair Turkse vriendengroep verklaart uit de omstandigheid dat ze is opgegroeid in een buurt waar maar twee Nederlandse gezinnen woonden en naar scholen is gegaan waar nauwelijks Nederlanders aanwezig waren.

Naast de specifieke kenmerken van de buurt en de scholen waar de Turks-Nederlandse jongeren opgroeien, beïnvloeden de levensstijl en hobby's de samenstelling van hun primaire en secundaire kring van sociale contacten. Zo zijn er jongeren die te kennen geven slechts enkele goede vrienden te hebben, voldoende te hebben aan hun (soms omvangrijke) familie, of hun tijd hoofdzakelijk met jongeren in de moskee door te brengen. Daartegenover staan jongeren die meer 'uithuizig' zijn en zich bijvoorbeeld door sportactiviteiten in netwerken begeven waar ze een meer heterogene vriendengroep aan overhouden. Respondent JM10 is daar een voorbeeld van. Hij geeft aan hoe de activiteiten die hij onderneemt, bepalen met wie hij op dat moment contact heeft:

JM10 *Als jij bijvoorbeeld gaat voetballen, dan heb je bepaalde vrienden met wie jij voetbalt. Wil je naar de film, dan heb je bepaalde mensen die echt geïnteresseerd zijn in films. [...] Vroeger had je een standaardgroep met wie je omging en met diegenen deed je alles. Nu is het bij mij althans, heb ik diverse soorten vrienden en afhankelijk van de interesses of van wat ik op dat moment wil doen, bel ik een persoon.*

Het veranderen van levensstijl en de sociale activiteiten die daarmee gepaard gaan, dragen bovendien bij aan het op termijn kleiner en homogener worden van de sociale kring. Dit

heeft onder meer te maken met het getrouwde leven van sommige respondenten, waardoor ze zich meer op familie gaan richten en waardoor sommige vriendschappen verwateren. Respondent JM59 geeft dit expliciet aan wanneer hij spreekt over de verwatering van het contact met zijn multiculturele vriendengroep, waar echter geen autochtone Nederlanders deel van uitmaken:

INT *Je zit veel thuis met je vrouw en je kind?*

JM59 *Veel thuis. Veel tijd. Ook gewoon met mijn eigen leven bezig. Vriendenkring, ja. Uh, dat is eigenlijk uh, niet uit elkaar, maar iedereen is wel zijn pad gaan bewandelen.*

De impact van een veranderde levensstijl geldt vooral voor de islamitische jongeren in dit onderzoek, die verschillen ervaren tussen hun vrijetijdsbesteding en die van vooral autochtoon Nederlandse vrienden vanaf de puberteit. Deze verandering gaat niet alleen op voor de relatie tussen verschillende etnische en religieuze groepen, maar speelt ook binnen die groepen. Een jongere die actief is binnen een Diyanet-moskee, geeft aan vrienden uit de moskee te 'verliezen' door een niet-islamitische levensstijl:

JM2 *Ja, ik ben op mijn 14e, 15e ben ik hier ook bij de jongeren in het bestuur gegaan. Om de voorzitter binnen zo'n moskee hier te helpen en doen. Weet je, het is gewoon hartstikke leuk, een leuke bezigheid. Maar mijn vrienden dwaalden allemaal een beetje af, allemaal, ja allemaal, die hier van de moskee. Die gingen dus toch kiezen voor het zondigen zoals in alcohol, drugs, discotheken en zo. Daar was ik nooit echt van gediend. Ik had die behoefte ook niet. Vervolgens heb ik dat ook gezien bij de volgende lichter na mij, zeg maar, en daar hetzelfde meegemaakt. Ook daar zijn er maar twee man blijven hangen.*

Andere Diyanet-jongeren benoemen hoe ze met hun autochtone Nederlandse vrienden tegen dilemma's aanliepen die naar hun idee door culturele verschillen zijn ingegeven:

JM22 *Ik denk dat het ook een beetje met, ja, cultuur te maken heeft, want vroeger, ja, ging ik persoonlijk heel veel ook met Nederlandse jongeren om toen ik klein was. En nu, als je steeds ouder wordt, dat merk ik ook aan mezelf, vrijdag, zaterdag, ben je hier en die jongens zijn... die gaan heel vaak uit en zo en dan heb je tegenwoordig allemaal in het weekend ga je met Turkse jongeren om.*

JM24 *Je komt voor een dilemma te staan. Toen ik klein was, was alles normaal. Dan kan je bij hun spelen, zij speelden bij jou en dan merk je het al. Jij zegt tegen je vader 'baba'. Papa weet je wel, maar die kerel zegt nu tegen zijn vader 'hé Mark', weet je wel. Dan begint al een beetje het dilemma, want hoe groter, hoe ouder je wordt. Bij hen is dat dan weer normaal. Je neemt het meisje mee naar huis. Maar als je mijn vader aankijkt, nee, weet je wel. En bij hen is het dan zo van: in het weekend een kratje bier of dan gaan we de bar in. Bij ons is het: 'Nee, mag niet, nee,' weet je wel. En dan uiteindelijk groei je er wel een beetje uit. [...] Maar kijk, als ik hun zie, dan zeg ik altijd: 'Hé, hoe gaat het?' Dan we zijn nog wel close, maar het is niet zo van dat we zo effe twee weken met hun kunnen rondhangen, nee, dat niet.'*

Anderen, zoals respondent JM6, wijzen op het grote belang dat er in de Turkse cultuur aan familie wordt gehecht. Hij stelt dat je je tijd maar één keer kunt besteden:

JM6 *Wij komen echt uit een cultuur waar familie heel belangrijk is. Ik ben zo opgevoed dat ik om de zoveel tijd mijn familie moet gaan bezoeken. En ik merk dat... Ik weet niet of dat ook een vooroordeel is of niet, maar ik merk dat het bij Nederlanders wat losser is op dat gebied. En dan heb je eigenlijk meer tijd, meer aandacht of tenminste meer vraag naar vrienden of mensen die zeg maar buiten je bloedlijn zich bevinden, om met die mensen wat vaker op stap te gaan.*

Deze citaten wijzen niet alleen op hoe specifieke ideeën en normen de sociale contacten beïnvloeden, maar ook op de invloed die de sociale omgeving van de Turks-Nederlandse jongeren kan uitoefenen op de contacten die de jongeren aangaan en onderhouden. Het belang dat Turkse Nederlanders aan de familie en de Turkse gemeenschap hechten, brengt met zich mee dat de jongeren die de contacten met deze partijen onvoldoende onderhouden hierop door de ouderen en leeftijdsgenoten worden aangesproken. De Turks-Nederlandse jongeren die in de ogen van hun Turkse omgeving ‘te Nederlands’ gedrag vertonen, worden hier eveneens op aangesproken. Dat kan als gevolg hebben dat de contacten met leden van niet-Turkse groepen afnemen en/of een andere betekenis krijgen. In een eerdere studie verwijzen we naar de belangrijke rol die sociale controle onder Turks-Nederlandse jongeren speelt en die de mate van heterogeniteit in hun sociale contacten beïnvloedt (Staring et al. 2014).

Acceptatie en een vanzelfsprekende verstandhouding

De toenemende verwijdering die een deel van de jongeren ten opzichte van autochtone Nederlandse leeftijdsgenoten ervaart, raakt aan het gevoel te worden geaccepteerd en het hebben van een onderlinge klik. In verschillende gesprekken kwamen negatieve ervaringen naar voren, die te maken hebben met een afwijkende achtergrond en verschillende wereldbeelden. Zulke ervaringen hadden de geïnterviewde jongeren niet alleen met voormalige autochtone Nederlandse vrienden, maar soms juist met Turks-Nederlandse jongeren, vooral in de relatie tussen enerzijds Koerdische en soennitische jongeren en anderzijds alvitische en soennitische jongeren.

Over het gebrek aan acceptatie dat sommige jongeren vanuit autochtoon Nederlandse vrienden meemaken, wijst respondent JV47 op een ervaring die zij na jarenlange vriendschap had:

JV47 *Ze zien mij als buitenlander en dat laten ze op den duur gewoon merken, ook al ben je tien jaar vriendinnen met hun. Op een punt laten ze gewoon echt zien: ‘Je bent gewoon Turks, je hoort hier eigenlijk niet.’ Met de kleinste ruzie bijvoorbeeld: ‘Rot op naar je eigen land,’ bijvoorbeeld.*

Over het algemeen noemen de Turks-Nederlandse jongeren vooral de gebrekkige kennis over elkaars cultuur die een belemmering voor vriendschappen met autochtone Nederlanders vormt. In verschillende gevallen lijken het maatschappelijke klimaat en con-

crete incidenten, zoals aanslagen en politieke strijd, daar een rol in te spelen. De soennitische respondent JM09 heeft een overwegend Turkse vriendengroep en studeert journalistiek op een hogeschool die hij typeert als 'best blank'. Hij vertelt over een ervaring met een klasgenote die tijdens een twee minuten durende presentatie stelde dat volgens de islam alle vrouwen moeten worden besneden. Hij zegt hierover:

- JM09 *Ik dacht: Jezus. Het is niet dat ik me anders ga gedragen tegenover haar, maar dan krijg ik wel de neiging om weer terug te gaan naar mijn eigen Turkse jongens met snorren.*
- JM07 *Maar zei je toen niks?*
- JM09 *Nee, dat ga ik ook niet doen.*
- JM07 *Waarom niet?*
- JM09 *Ik wil dat zij ook gewoon echt, heel bot gezegd, op haar bek gaat door haar onwetendheid, want je doet journalistiek, je moet de hele maatschappij kennen gewoon [...] Ik vind dat je echt moet weten dat vrouwenbesnijdenis komt totaal niet voor in de islam, dat is net zoiets als...*

Onwetendheid en gebrekkige kennis over de islam of de Turkse cultuur kunnen het tot stand komen van vriendschappen met autochtone Nederlanders volgens sommige van de geïnterviewde jongeren niet alleen in de weg zitten en verhinderen, maar kunnen ook bestaande vriendschappen de das omdoen. Dat blijkt onder meer uit het gesprek tussen een groep Koerdische respondenten dat volgt op de mededeling van een van de respondenten dat ze een goede Nederlandse vriendin heeft:

- JV65 *Wat ons betreft, wij kunnen heel goed op een normale manier praten met Nederlanders, met Chinezen, met Surinamers, [...] maar ik kan niet beste vrienden met ze worden.*
- JV67 *Nou ja, ik ook niet met Nederlandse meisjes. Maar met andere afkomsten wel.*
- JV66 *Nee.*
- JM68 *Ik heb het ook geprobeerd. Ik heb het echt gewoon geprobeerd om vrienden te worden met gewoon een Nederlands groepje hier in [plaats in West-Nederland] en dat is me gewoon niet gelukt, omdat ik gewoon...*
- JV65 *Maar het is cultuurverschil.*
- JM68 *Ik ben van alle kanten ben ik gewoon in m'n rug gestoken en ik denk bij mezelf van: 'What the fuck,' weet je. [...]*
- JV67 *Ja, hij zegt het goed, hij zegt: 'Ik word in m'n rug gestoken en dat heb ik bij Nederlanders, ja Nederlanders zijn heel hard.' [...] Ik ben een mens, maar Nederlanders doen zo van: 'Dit heb jij fout gedaan.' En dan denk ik: 'Maar maakt dat beste vrienden uit!?'*
- JM68 *Ja, precies, en dan haal je er allemaal dingen bij van: 'Kijk, wat we hebben meegemaakt.' En dat boeit hun totaál niet, gewoon. [...]*
- JV67 *Maar mijn beste vriendinnen zeggen van: 'Ik ga voor jou door het vuur, ga jij voor mij door het vuur?' Wij trekken elkaar, wij slepen. Heb ik een euro? Hebben wij samen een euro. Maar de Nederlanders zijn van: 'Heb ik een euro en jij niet? Nou, dan niet. Dan heb jij niks.'*

Culturele problemen beperken zich niet tot de relatie tussen autochtone Nederlanders en de Turks-Nederlandse jongeren in dit onderzoek, maar hebben ook hun weerslag op de sociale verhoudingen tussen jongeren uit verschillende etnische en religieuze stromingen, zeker wanneer incidenten die de scheidslijnen op scherp zetten de media halen. De alevitische respondent JV53 legt bijvoorbeeld uit hoe haar deelname aan een demonstratie in het Gezipark in Istanbul in het voorjaar van 2013 naar aanleiding van het geweld rondom die demonstraties tot een inkrimping van haar vriendengroep leidde:

JV53 *Ik had zoiets van: 'Ik wil wat doen, ik wil mijn stem laten horen.' Alleen, ik voelde dat ik me moest verantwoorden tegen mensen in mijn omgeving die ook Turks waren. Die begrepen niet dat ik het in mijn hoofd haalde om daar naartoe te gaan. Om daar samen te komen. En toen heb ik zo veel mensen ook uit mijn omgeving moeten schrappen en ook op het werk dat ik zo veel reacties kreeg, dat ik dacht van: 'Zijn jullie mensen? Gaan jullie met mij om, om de persoon die ik ben, of gaan jullie met mij om omdat het labeltje "Turk" op mijn voorhoofd staat? Waarom doe je überhaupt zo tegen mij?'*

Koerdische jongeren hebben vergelijkbare negatieve ervaringen met Turkse personen vanwege hun steun voor de PKK:

JV71 *Als ik net contact heb met een Turkse persoon en ik begin bijvoorbeeld te vertellen over onszelf, dan zeg ik al tegelijk van tevoren 'dit is mijn ideologie' of 'hier sta ik voor'. Dan zeggen ze oké, dan accepteren ze het wel. Dan gaan ze heel leuk met je om en dan delen ze alles met je en dan komt er iets op het nieuws over de PKK of over de Turken dat er iets is gebeurd. En dan keren ze zich gelijk naar je toe en dan beginnen ze iets heel anders te worden. Bijvoorbeeld, ik had een vriendin, twee jaar lang. Ze wist alles van me af – althans mijn privé – en op een dag was het ook weer van: 'Ja, jij bent dit, jij bent dat.' Maar ze was wel twee jaar lang bevriend met mij. En dat zijn echt achterlijke mensen als ze zo doen.*

Zulke negatieve ervaringen met andere Turks-Nederlandse jongeren vanwege specifieke identificaties die niet worden geaccepteerd, kunnen juist weer een reden bieden om meer met Nederlanders op te trekken. Hier lijkt sprake van in het geval van de alevitische en zichzelf als atheïst labelende respondent JV50, die zich niet geaccepteerd voelde door moslims, ook niet binnen haar alevitische kring:

JV50 *Juist omdat ik zo Nederlands ben, word ik juist niet geaccepteerd door een moslimcultuur. Vooral op de middelbare school accepteerde men dat gewoon niet. En ik wil niet slecht over hen praten, maar in die tijd ben ik meer geaccepteerd door Nederlanders dan door mijn eigen mensen, vooral. [...] Ik werd daar totaal niet geaccepteerd door de allochtonen daar, nee. Je moet per se moslim zijn of zo.*

Terwijl de Turks-Nederlandse jongeren in deze twee citaten juist door negatieve ervaringen in hun contacten worden gestuurd, voeren in de meeste gesprekken vooral de positieve belevingen van onderlinge herkenning en de daarbij behorende 'klik' de boventoon. De geïnterviewde jongeren stellen dat vooral de veiligheid van de eigen groep een reden is

voor een meer homogeen Turkse sociale kring. Dat de Turks-Nederlandse respondenten zich vaak meer op hun gemak voelen bij andere Turkse Nederlanders, verwoordt respondent JV46 als volgt:

JV46 *Bij mijn Turkse vriendin kan ik doen wat ik wil. Ik gooi de koelkast open, ik pak een trommel koek, ik eet chips, ik pak de afstandsbediening, noem maar op. Maar bij een Nederlandse vriendin moet ik eerst alles vragen, kan ik dit doen of... Ik kan niet zomaar even eten bestellen en samen eten, want er is etenstijd. Zulke dingen zijn er. Het is wel iets goeds, iets moois, maar omdat ik dat thuis en bij mijn vriendin niet heb [...] dan vind ik het soms raar. Laat ik het zo zeggen, ja, wat maakt het uit om... Laten we dit keer om acht uur eten in plaats van zes uur. Ja, maar dat kan niet, het is zes uur.*

In een gesprek met een groep Turks-Nederlandse jongens komt het sentiment van het 'op je gemak voelen binnen de eigen Turkse groep' ook sterk naar voren. De jongens wijzen bijvoorbeeld op het cultuurverschil dat ze met autochtoon Nederlandse leeftijdgenoten ervaren op het moment dat er seksueel getinte opmerkingen over zusjes van de respondenten worden gemaakt:

JM20 *Ja, als ze beginnen van: 'Je hebt echt een lekkere zus,' of zo, dan heb ik zo iets van: 'Ja, doe even rustig,' weet je wel.*

JM18 *Onderhuids wrijft dat wel, ja. [...]*

JM20 *Mijn gevoel zegt dan van... Ja, het is niet dat ik dan niets wil doen of iets wil zeggen, het is gewoon...*

JM19 *Meer afstand houden dan toch.*

JM20 *Het doet pijn weet je wel, en vanuit mezelf zeg ik...*

JM18 *Niet op je gemak voelen.*

JM20 *Ja...*

JM18 *Ja, je voelt je niet op je gemak.*

JM20 *Ja, het is niet zo dat ik agressief of zo word, weet je, het is meer een gevoel van: 'Ik raak gekwetst.' [...]*

JM20 *Ja, het is... Je bent altijd weer net iets anders. En dat is lastig.*

JM18 *Ja, je bent anders dan, ja.*

INT *En dan is de reactie van: dan houd je afstand? Of wat is dan de reactie?*

JM20 *Nou, het is niet dat wij afstand willen houden. Het is gewoon... Het gaat automatisch weet je. Want het is toch logisch als je bijvoorbeeld een vriendengroep hebt waar alles gewoon goed klikt en je hebt een vriendengroep waar alles gewoon een beetje op losse schroeven staat, nou, dan ga ik gewoon naar de makkelijke.*

Aan de andere kant zijn er in dit onderzoek personen die gemakkelijker een balans lijken te vinden in de sociale contacten die ze aangaan, vooral onder op de dialoog georiënteerde Hizmet-jongeren en onder de wat meer liberale jongeren. Bij deze personen lijken culturele verschillen goede vriendschappen met autochtone Nederlanders niet in de weg te staan. Herhaaldelijke confrontaties met die verschillen schrikken deze respondenten bijvoorbeeld niet af:

- JV13 *Het blijft wel. In mijn etnisch Nederlandse groep blijf ik wel op elke verjaardag nog een spreekbeurt houden over: ‘Nee, maar dat zit eigenlijk zo en zo.’ Of: ‘Ja, maar wij denken er niet allemaal zo over, hoor.’ Op een gegeven moment weet je dat ze bepaalde nuances beter toepassen. Maar je hebt ook momenten waarop je denkt van: ‘Maar weet je dat dan nog steeds niet, dat ik daar niet zo over denk?’ Dat soort teleurstellingen heb je af en toe. Maar ja, die heb je ook met Turkse vrienden op andere vlakken.*
- INT *Precies. Maar dat is voor jou geen reden [...] om dan te zeggen: ‘Nou dan ga ik daar maar niet mee om?’*
- JV12 *De relatie verbreken? Nee.*
- JM10 *Ik richt me persoonlijk op gedeelde waarden in plaats van wat ons uiteendrijft.*

Vriendschappen van de Turks-Nederlandse jongeren met andere Turks-Nederlandse jongeren die geen deel uitmaken van groepen waarmee zij zich identificeren, zijn kwetsbaar. De jongeren hebben manieren ontwikkeld om zulke vriendschappen te continueren. Dit doen ze vooral door gevoelige gespreksonderwerpen te vermijden. Een voorbeeld hiervan betreft respondent JM08, die als aanhanger van president Erdoğan gesprekken over politiek met zijn bij Hizmet betrokken vriend vermijdt. Ook bij een bredere kloof in wereldbeeld biedt deze techniek van het zwijgen uitkomst, zoals in het geval van respondent JM68, een Koerdische jongere met sympathieën voor de PKK, die een nationalistische Turkse Nederlander tot een van zijn goede vrienden rekent:

- JM68 *Ik heb ook een Turk als vriend. Maar als ik hem zou moeten omschrijven, dan zou ik hem heel nationalistisch moeten omschrijven, want zo is hij wel, zeg maar. Hij weet dat ik een Koerd ben en ik weet dat hij een Turk is, we kunnen het gewoon goed met elkaar vinden. [...] Maar politiek? [...] Maar dat is ook de reden, dat is best wel bijzonder op zich, want in de sfeer waarin ik hem heb leren kennen, hebben we het nooit over politiek gehad, nooit.*

7.5 Relaties met de Nederlandse samenleving

De Turks-Nederlandse jongeren in ons onderzoek nemen net als hun niet-Turkse leeftijdsgenoten op allerlei manieren deel aan de Nederlandse samenleving. Ze zijn actief in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, en betrokken bij lokale politieke partijen. Literatuuronderzoek naar de ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van Turks-Nederlandse jongeren laat bovendien zien dat de achterstanden die er nu nog bestaan tussen hen en vergelijkbare groepen autochtone leeftijdsgenoten op de terreinen van onderwijs, huisvesting en arbeid langzaam maar zeker afnemen (Staring et al. 2014: 287-292). Het merendeel van de Turks-Nederlandse jongeren geeft tijdens de interviews te kennen zich met Nederlanders en de Nederlandse samenleving verbonden te willen voelen. Tegelijkertijd wijzen ze op het feit dat ze vaak het gevoel hebben niet door autochtone Nederlanders in die Nederlandse samenleving te worden geaccepteerd. De Turks-Nederlandse jongeren geven aan dat acceptatie vrijwel altijd voorwaardelijk en (mede) van de context afhankelijk is. Ze voelen zich over het algemeen in grote steden

meer geaccepteerd, vooral binnen migrantenwijken. Respondent JV43 contrasteert haar negatieve ervaring op de middelbare school in een kleine gemeente met weinig autochtonen met de ervaringen die ze nu heeft in Amsterdam:

JV43 *Vooral nu ik in Amsterdam studeer, is het natuurlijk heel anders dan in [kleine gemeente] toen. Ja, het is wel zo dat ik mij nu meer tot de Nederlandse samenleving voel, maar zoals ik al zei, in [kleine gemeente]. Toen ik op de havo zat, daar waren natuurlijk niet zo veel buitenlanders die de havo deden en toen zat je echt met alleen maar Nederlandse leerlingen in de klas. Dan val je wel op in de klas. En dan is het wel echt een moment van: 'Hoor ik hier wel bij?'*

Een deel van de jongeren voelt zich als individu uiteindelijk wel geaccepteerd, maar heeft daarbij toch het gevoel dat ze dit moeten verdienen door zich keer op keer te bewijzen.

JM25 *Ik doe ook heel veel vrijwilligerswerk bij een voetbalclub. [...] Daarvoor zagen de mensen je wel, maar die zeiden niet zo veel. Maar nu, na een jaar of twee, die mensen zagen gewoon wat voor persoon je bent en toen begonnen ze met jou mee te praten. [...] Ik ben ook van mening dat sommige mensen daardoor een heel ander idee hebben ervan gekregen. Maar wat het wel is, we moeten ons elke keer maar bewijzen dat wij toch anders zijn en dat vind ik wel jammer. [...] Ja, ik moest mij eerst twee jaar lang bewijzen [...] dat ik dan, ja hoe zeggen, ze zeggen dan: 'Ja, jij bent een goeie Turk.'*

Dit citaat maakt niet alleen duidelijk dat de Turks-Nederlandse jongeren in dit onderzoek het gevoel hebben zich te moeten bewijzen om te worden geaccepteerd, maar ook dat als ze zich eenmaal bewezen hebben, ze als uitzondering worden gezien die de regel bevestigt.

7.5.1 Anders behandeld en niet geaccepteerd worden

De respondenten leggen tijdens de interviews veel nadruk op de ervaring van het anders behandeld worden en het gevoel onvoldoende te worden geaccepteerd op basis van hun uiterlijk, naam of gedrag. Zulke ervaringen doen zich voor op drie niveaus: ten eerste in persoonlijke interacties met anderen (microniveau), ten tweede op het institutionele niveau in het contact met school, de arbeidsmarkt en formele instanties (mesoniveau) en ten derde op maatschappelijk niveau, vooral door mediaberichtgeving en politiek (macro-niveau). Het gaat hier om ervaringen van een minderheidsgroep ten opzichte van de dominante groep in de samenleving. Turks-Nederlandse jongeren delen deze minderheidspositie met andere migrantenjongeren, maar in het bijzonder met andere moslimjongeren. We zullen hierna de ervaringen van de Turks-Nederlandse jongeren met de Nederlandse samenleving op deze drie niveaus beschrijven.

Anders behandeld op microniveau: in persoonlijke interacties

De meeste Turks-Nederlandse jongeren in deze studie hebben weinig moeite om voorbeelden te geven van ervaringen waarin ze het gevoel hebben gekregen als anders en minder te worden gezien dan leeftijdsgenoten. Deze ervaringen betreffen pesterijen of als racistisch overkomende grappen vanwege de Turkse of islamitische achtergrond, maar ook

schijnbaar minder bewuste uitingen van vooroordelen en herhaalde vragen door klas- en studiegenoten, directe collega's of vreemden op straat. Respondent JV43 verwijst naar een aantal voor haar negatieve ervaringen op haar middelbare school die ze als tekenen van een gebrek aan acceptatie en als pesterijen heeft ervaren:

JV43 *Bijvoorbeeld dan zat ik in de klas, ik weet nog heel goed, dat was een scheikundeles en op een gegeven moment werd de azaan [oproep tot het gebed] afgespeeld en de jongens begonnen dat heel flauw na te doen van: 'Kijk, we zijn nu in Turkije en kijk, dit is de islam.' Ja, dat soort dingen. Dat raakt natuurlijk wel. Dan wil je er eigenlijk ook niet meer zijn.*

Verder geven meerdere jongeren aan dat ze racistische opmerkingen of 'grapjes' te horen kregen. Respondent JV56 heeft zo'n ervaring binnen haar stage gehad en vertelt daar het volgende over:

JV56 *Ik was de enige niet-Nederlandse op de afdeling en dat heb ik best wel gevoeld. [...] Je merkte het gewoon aan alles. Af en toe van die racistische opmerkingen en zo, maar dan is het een grapje en als je er wat van zegt, is het een grapje. Maar ze zeggen toch ook wel dat onder elke grap een kern van waarheid zit. [...] Maar je kon er gewoon niks over zeggen, want dan ben jij weer die allochtoon, dus dat heb ik wel heel erg gevoeld.*

Meermalen komt ter sprake dat het ervaren gebrek aan acceptatie het gevolg zou zijn van een gebrek aan kennis. Jongeren beleven de vragen die hiermee samengaan door het repetitieve karakter ervan als storend en als een gebrek aan daadwerkelijke belangstelling. Verschillende jongeren benoemen persoonlijke ervaringen met vragen en vooroordelen van collega's over de islam, bijvoorbeeld waar het gaat over het buitenshuis mogen werken van moslimvrouwen en over de islamitische vastenmaand, de ramadan.

JM82 *Ik vind persoonlijk dat een groot deel van Nederland, de Nederlanders, die hebben heel weinig kennis over de islam. Elke keer tijdens vasten, tijdens ramadan vragen ze van: 'Ja, wat mag je wel en wat mag je niet? Mag je water drinken?' Ik zeg: 'Nee.' 'Mag je roken?' 'Nee.' [...] Ze hebben op het werk drie keer hetzelfde gevraagd van: 'Als je het echt warm hebt, mag je dan nog steeds niks drinken?' Drie dagen achter elkaar van dezelfde persoon gewoon dezelfde vraag elke keer gekregen. Op een gegeven moment denk je ook van: 'Wat is dit nou?' Ja, uit respect geef ik gewoon normaal antwoord, maar ja, dan denk ik ook van...*

In sommige situaties krijgen jongeren opmerkingen over dat ze 'beter' zijn dan andere Turkse Nederlanders of moslims.

JM57 *Daar kan ik me wel aan ergeren. Ze zien je niet als Turk of Marokkaan. [...] Ze gaan ervan uit dat je een allochtoon bent. En als je [...] zegt dat je een Turk bent, dan gaan ze opeens down en dan zeggen ze: 'Ja, we hebben ook Turkse bakkerijen, Turkse slagerijen, Turkse supermarkten, Turken die hebben eigenlijk veel winkels.' [...] Dan vinden ze het beter dan andere afkomsten. [...] Als Turk zijn wij zeg maar het beste.*

Turks-Nederlandse jongeren ervaren zulke positief bedoelde persoonlijke opmerkingen vooral als een bevestiging van de vooroordelen die over Turkse Nederlanders of moslims als groep gelden. Aangezien zij zichzelf (ook) tot die groepen rekenen, versterken dit soort opmerkingen juist de negatieve beleving van het anders behandeld worden.

JM20 *We hebben net een nieuwe manager bij Lidl gekregen. Hij kwam met de opmerking van: 'Ja, jij bent wel een goede moslim, maar al die anderen.' [...] En dan heb je zoiets van: 'Ja, wát al die anderen? Ik ben een goede moslim, omdat jij nou twee minuten met mij zit te praten.' [...] Ja, dan heb ik zoiets van muhm.*

Ervaringen met anders behandeld worden, doen zich niet alleen voor in directe interacties met bekenden op school, op de werkvloer en in de vrije tijd, maar ook in anoniemere contexten zoals op straat. Jongeren vertellen over de negatieve opmerkingen die ze krijgen als ze zich 'islamitisch kleden' en hoe hun aanblik onder autochtone Nederlanders reacties oproept:

JM75 *Je kunt het ook wel zien aan een persoon, zeg maar. Als je langs iemand loopt, dat die je zo vies loopt aan te kijken. Dan denk je ook van: 'Die heeft gewoon een slecht beeld over me.' Klaar. Die blik die ze je gewoon geven.*

Terwijl in de literatuur vaak over een ongelijkwaardige behandeling van migrantenjongeren en jonge moslims door de politie wordt geschreven, is het opmerkelijk dat de Turks-Nederlandse jongeren in dit onderzoek niet of nauwelijks over etnisch profileren door de politie spreken (vgl. Çankaya 2015; Van der Leun en Van der Woude 2011). Sterckx en Van der Ent beschrijven elders in dit boek dat Marokkaans-Nederlandse jongeren aangeven vaak om onduidelijke of geen reden staande te worden gehouden door de politie. De Turks-Nederlandse jongeren die aan dit onderzoek hebben deelgenomen, maken hier nauwelijks melding van.

Ter verantwoording worden geroepen

In paragraaf 7.2 over de identificaties van Turks-Nederlandse jongeren zijn we al kort ingegaan op het gevoel van jongeren dat ze zich moeten verantwoorden voor het gedrag van anderen. De beleving dat ze ter verantwoording worden geroepen, speelt hoofdzakelijk bij vragen over hoe respondenten tegen terroristische aanslagen en geweld gepleegd door moslims aankijken. Respondent JM18 vertelt over een incident tijdens zijn studie waarbij hij dit 'ter verantwoording roepen' heeft ervaren als een teken van vooroordelen:

JM18 *Ik kon het merken aan hun opmerkingen, weet je wel. Als we een casus gingen behandelen over een terroristische aanslag, ik zeg maar wat, Mohammed B. was het. [...] Dan word ik gelijk geassocieerd van: 'Is dat normaal in de islam?' [...] 'Mag dat allemaal in het kader van de Koran?' 'En als je niet gelovig bent, dan ga je [het] hellevuur in.' Dus dat soort opmerkingen werden op mij afgevuurd. En dan ging ik ze weer uitleggen. Dan had je al gelijk het idee van: 'Oké, deze mensen hebben echt vooroordelen en ik ben zelf moslim. Dus die vooroordelen hebben ze ook tegenover mij.' Dat besepte je dan op dat moment.*

De Turks-Nederlandse jongeren ervaren het gevoel voor terroristische acties in naam van de islam verantwoording af te moeten leggen als vervelend en dit leidt onder hen tot een zekere verontwaardiging:

JV5 *Je wordt de hele tijd beschuldigd met iemand die je eigenlijk niet bent. Terrorisme staat voor mij net zo ver weg als [voor] mijn buurman die hier is, een Nederlander die hier woont. Dat staat net zo ver. Maar waarom moet ik dat op mijn bord krijgen? [...] Ik ben tegen terrorisme, ik ben tegen vrouwenonderdrukking, dat staat voor mij net zo ver weg als voor iedereen eigenlijk.*

De beleving verantwoording te moeten afleggen, speelt eveneens naar aanleiding van de peiling van FORUM/Motivaction:

JM18 *Ik vond het ook helemaal niet leuk, want toen die tijd liep ik stage bij het ziekenhuis [...] en daar kreeg ik ook gewoon vragen gesteld van: 'Goh, ben je het daar ook mee eens?', weet je wel, en 'Heb jij ook sympathie voor ISIS?' En dan voel je je gewoon overvallen. En toen heb ik ze gewoon uitgelegd van: 'Nee, dat is helemaal niet zo. Onze religie is niet eens daarop gebaseerd. [...] Het is allemaal schijn en dat hoort gewoon niet bij de islam, weet je wel.' Daar waren ze het ook mee eens, hoor, niet daarvan. Ze vertrouwden mij daar ook in. Maar het is toch niet leuk...*

Zulke incidenten geven respondenten niet alleen het gevoel zich naar anderen te moeten verantwoorden, maar dragen ook bij aan een vergroot bewustzijn van hoe hun gedrag en uiterlijk op anderen kunnen overkomen, zoals bij respondent JV37 na het verschijnen van het rapport van FORUM/Motivaction.

JV37 *Ik had net voor het onderzoek was gepubliceerd... [...] Mijn hart werd gecontroleerd, dus liep ik met zo'n hartkastje rond, een week. Zat hier een kastje en er liepen overal draden langs. Dus toen het onderzoek [Forum/Motivaction-peiling] was geplaatst, toen dacht ik: 'Gelukkig loop ik niet deze week met dat kastje. Wat zouden de mensen wel niet gedacht hebben.' Ik bedoel, dat hartkastje.*

INT *Dat is een bomgordel of zo?*

JV37 *Ja, je zag de draden zo langs lopen. Dat zijn toch wel dingen die spelen. Ik kan wel zeggen dat ik blij was dat ik niet die week met zo'n kastje moest rondlopen.*

Anders behandeld op mesoniveau: school, werk en instanties

In contacten met docenten, instanties en op de arbeidsmarkt voelen veel respondenten zich ondergewaardeerd, onderschat of zelfs gediscrimineerd. Turks-Nederlandse jongeren hebben daarnaast negatieve ervaringen ten aanzien van de verwachtingen van docenten omtrent hun opleidingsniveau. Een aantal respondenten geeft aan dat docenten een laag schoolniveau adviseerden. In het geval van respondent JM68 hebben zijn ouders daar geen gehoor aan gegeven:

JM68 *Ik ben heel snel van die school af gegaan, omdat mijn docent mij naar zo'n school wilde sturen voor kinderen die slecht konden leren of niet goed konden opletten. Dus uiteindelijk zou ik lbo gaan doen.*

In plaats van het lbo is deze respondent vanuit een reguliere basisschool uiteindelijk naar het vwo doorgestroomd, waar hij ten tijde van het interview in zijn examenjaar zat. Deze ervaring sluit aan bij eerder onderzoek die ervaringen met ongelijke behandeling en discriminatie in het onderwijs vooral constateren in het contact met docenten (Braakman 2010: 75).

Ook in hun contacten met instanties buiten het onderwijs worden Turks-Nederlandse jongeren soms met (te) lage verwachtingen bejegend.

JV11 *Ik moest een uittreksel ophalen bij de gemeente omdat dat nodig was voor mijn vwo-diploma. Ben ik ernaartoe gegaan. Toen was ik bij de balie en heb ik gezegd dat ik een uittreksel wil voor die reden. Ten zei die meneer: 'Oké, waar ga je studeren, Albeda of Zadkine? O, Erasmus Universiteit?' [...] Dat was wel duidelijk van: 'Van jou verwacht ik niet dat jij op de universiteit of hbo gaat studeren.' Dat voelt wel gek. Ja, goede bedoeling of slechte bedoeling. Alleen dat die verwachting er is, vond ik wel erg.*

Op het gebied van het vinden van stages en werk voelen de respondenten zich eveneens anders behandeld en in sommige situaties zelfs gediscrimineerd. Diverse respondenten wijzen op de moeilijkheden die ze hadden bij het vinden van een stageplaats. Van degenen die wel een stageplek hebben gevonden, meldt een deel dat ze zich negatief bejegend voelden door autochtone Nederlanders die daar werkten. Een aantal jonge vrouwen kreeg naar eigen zeggen in vergelijking met autochtone stagegenoten de vervelendste klusjes toebedeeld, zoals voortdurend koffie moeten zetten. Bij het betreden van de arbeidsmarkt doen zich vergelijkbare ervaringen van achterstelling voor. Respondenten beschrijven hoe ze met (volgens hen) dezelfde en soms ook betere cv's niet werden uitgenodigd voor een sollicitatiegesprek, terwijl autochtone leeftijdsgenoten met een minder goed cv wel werden uitgenodigd. Als jongeren wel voor een sollicitatiegesprek worden gevraagd, worden ze soms alsnog geconfronteerd met vragen die hun het gevoel geven anders te zijn.

JV4 *Het gesprek ging gewoon inhoudelijk over het beroep en over mijzelf en wat ik zou gaan doen. Wat mij te wachten stond. Op een gegeven moment ging het over mijn gezins-situatie en vervolgens op: 'Ben je islamitisch?' [...] 'Ja.' Dan denk ik wel: bij een Nederlander zouden ze niet vragen van: 'Ben je christen of atheïst?' [...] En toen gaf ik gewoon antwoord en toen vroeg hij of ik ook echt praktiserend was. En toen zei ik: 'Ik doe wel mee aan de ramadan en dergelijke.' Toen ging hij nog een stap verder: 'Bid je ook?' En ik zei: 'Ik probeer het wel. [...] Het lukt mij nog niet vijf keer per dag.' En achteraf denk ik: 'Waarom ga je zo in detail? Waarom zeg je dat?' Maar op dat moment besepte ik dat niet, omdat ik ook die vraag niet had verwacht. [...] En het voelde heel raar. Bij een ander sollicitatiegesprek, van een assistente... We moesten kennismaken en ik moest even wachten [...] Toen gingen wij koffie drinken en toen vroeg ze aan mij: 'Word je uitgehuwelijkt?' Ik dacht: 'Wat?' Een paar minuten nadat wij kennis hadden gemaakt.*

Anders behandeld op macroniveau: politiek, media en incidenten

De Turks-Nederlandse jongeren in deze studie hebben de ervaring dat ze in de Nederlandse maatschappij in vergelijking met hun autochtone leeftijdsgenoten 'op 1-0 of meer' achter-

staan en in die zin niet als gelijkwaardige burgers worden gezien. Ze baseren deze beleving deels op hun interacties met anderen, maar ook sterk op hoe ze als Turks-Nederlandse jongeren en als moslims in de media en in het politieke en maatschappelijke debat worden bejegend. De negatieve berichtgeving in de (social) media over islam en de ‘islamofobe wind’ die door Nederland en andere Europese landen waait, spelen een belangrijke rol in het gevoel zich niet geaccepteerd en niet thuis te voelen in Nederland. De respondenten wijzen enerzijds op het negatieve klimaat en de rol van de media met eenzijdige berichtgeving daarin en anderzijds uiten ze hun onvrede over het meten met twee maten dat ze in het media- en politieke discours ontwaren.

Het maatschappelijke klimaat en de rol van de media

De Turks-Nederlandse jongeren nemen een ontwikkeling waar waarbij moslims in het bijzonder minder worden geaccepteerd en steeds meer als ‘de ander’ in het publieke debat worden weggezet. Ze hebben de indruk dat moslims onder invloed van zich herhalende gewelddadige incidenten die in de media met de islam worden verbonden, de afgelopen decennia steeds meer als de vijand worden gezien en dat de media op een te eenzijdige en negatieve wijze hiervan verslag doen. De jongeren herkennen zichzelf niet in deze eenzijdige en negatieve beeldvorming.

Terwijl een aantal jongeren expliciet stelt dat het maatschappelijk klimaat positiever was toen hun (groot)ouders naar Nederland kwamen, is het een algemeen gedeelde visie onder de Turks-Nederlandse jongeren dat dat klimaat in Nederland de afgelopen decennia voor moslims is verslechterd. Ter onderbouwing van deze visie schuiven de jongeren regelmatig incidenten naar voren die deze veranderingen hebben geïnitieerd en versterkt, te beginnen met 9/11 tot de opkomst van IS en de terroristische aanslagen zoals in Parijs bij het tijdschrift *Charlie Hebdo*. Terwijl respondent JM40 bijvoorbeeld stelt ‘dat de islam door de hele wereld als een vijand wordt gezien’ en ‘dat het alleen maar erger wordt’, concludeert respondent JM74:

JM74 *Het is gewoon een beetje het fenomeen van de eenentwintigste eeuw, zeg maar. Na 9/11, 2001, is gewoon die hele strijd der culturen eigenlijk alleen maar toegenomen. Je kunt het zien in de statistieken ook dat gewoon de islamofobie in Europa is toegenomen, waardoor je ook veel meer een strijd krijgt tussen zij, de moslims en wij, de westerse samenleving, weet je wel? Dus in die zin merk je gewoon dat dat verslechterd is.*

In verschillende gesprekken signaleren de jongeren dat de negatieve beeldvorming jegens moslims, ook op basis van eerder aangehaalde incidenten, voor hen een terugkerend obstakel voor een gelijkwaardige positie in de Nederlandse samenleving vormt.

JM42 *De maatschappelijke ladder. Ik probeer steeds omhoog te gaan en als er zo’n spotprent over Mohammed wordt gepubliceerd, dan raakt het mij. Ja, emoties! Dan ga je iets naar beneden. Iets lager en dan probeer je weer met je studie, met je afgeronde diploma weer omhoog te gaan en dan komt er opeens een aanslag in Parijs. ‘Je suis Charlie.’ Dan ga je opeens weer naar beneden, weet je. Je hebt steeds zulke omstandigheden waarmee je moet gaan vechten. Het is moeilijk, het is heel moeilijk.*

Veel Turks-Nederlandse jongeren verwijten de media een eenzijdige negatieve berichtgeving over migranten en moslimgroepen. Dit leidt onder de jongeren tot frustratie en een groot wantrouwen tegenover de Nederlandse en westerse media in het algemeen. Zo zegt respondent JM15 dat hij:

JM15 *[...] zelf ook totaal niet blij [is] met het beeld van wat in de media over de islam wordt geschetst. Dus we worden continu aangevallen.*

Ook ten aanzien van de situatie in Turkije vindt menig jongere de Nederlandse media (te) negatief.

JM40 *Waarom steeds maar negatief nieuws, negatief, negatief, negatief. Terwijl er gewoon, tenminste de laatste dertien jaar, zo veel positieve dingen [in Turkije] zijn gebeurd. Bijvoorbeeld de staat bestaat al 95 jaar, of 92 jaar, wat er in die [tijd] is gebeurd, qua vernieuwingen, vliegvelden en blablabla, is in de laatste dertien jaar gebeurd. Zoveel positieve dingen. Wat zie je? Wat lees je? Ja, [Erdoğan] is dictator en die is dat, en die is dit [...] Dan denk ik bij mezelf: 'Waarom doe je dat?' En automatisch iedereen die De Telegraaf leest, of de Volkskrant, wat dan ook, die wordt automatisch een soort tegenstander. 'Ja, zie, weer die dictator van jullie,' bijvoorbeeld.*

De eenzijdige en overwegend negatieve toon rondom berichtgeving over de islam in de Nederlandse (social) media leidt er onder de Turks-Nederlandse jongeren toe dat ze hun informatie ook uit de Turkse en andere internationale (social) media selecteren. Voor sommige jongeren betekent dit dat ze de negatieve berichtgeving in de Nederlandse media overslaan om geen rancune tegen de Nederlandse samenleving te ontwikkelen.

JM39 *Als je kijkt dan ook naar de opmerkingen, onder zo'n artikel, bij nu.nl bijvoorbeeld, dat lees ik al helemaal niet. Na drie opmerkingen stop ik ermee, want dan begin je ook helemaal een soort afkeer te krijgen tegenover de samenleving. En dat wil ik al helemaal niet.*

De 'hypocriete' houding van media en politiek

Turks-Nederlandse jongeren wijzen erop dat hun ervaringen met anders behandeld worden ook tot uitdrukking komen in wat zij benoemen als het 'met twee maten meten' door politici en media. Hierbij wordt hetzelfde gedrag door politici en in de media op een verschillende manier beoordeeld, afhankelijk van of het gedrag niet-moslims of moslims betreft. Zo'n hypocriete houding vindt bijvoorbeeld, zo constateren de jongeren, plaats in de context en nasleep van aanslagen, bij de interpretatie van de vrijheid van meningsuiting, bij het weren van islamitische sprekers in Nederland en bij de deelname aan de islamitische strijd in het buitenland. Wat de aanslagen betreft, is er een breed gedragen beleving dat als een moslim een aanslag pleegt, zoals bij het tijdschrift *Charlie Hebdo* in Parijs, de westerse media dat vooral toeschrijven aan het islamitisch geloof, waarna er van moslims wordt verwacht daar publiekelijk afstand van te nemen. Onrecht en geweld dat uit westerse kringen komt, of zich tegen moslims keert, krijgt volgens deze jongeren een andere behandeling. Zo halen veel Turks-Nederlandse jongeren de Noor Anders Breivik en de

Duitse copiloot Lubitz²¹ aan als personen die in de media als verwarde eenlingen worden neergezet, voor wie niemand zich hoeft te verantwoorden, terwijl er na een aanslag uit naam van de islam volgens respondent BV11 ‘een verontschuldiging van twee biljoen moslims wordt verwacht’.

Het meten met twee maten komt daarnaast tot uitdrukking in de beleving van Turks-Nederlandse jongeren dat het ‘Nederlandse medeleven’ zich vooral tot de niet-islamitische slachtoffers van geweld lijkt te beperken:

JM18 *Bij Charlie Hebdo bijvoorbeeld, er wordt daar een aanslag gepleegd, alle ministers, presidenten [...] gaan dat plein op en dan gaan ze een stukje lopen, weet je wel. Maar in Palestina zijn zo veel mensen doodgegaan en in Syrië zijn zo veel mensen doodgegaan. Waar zijn al die ministers, die presidenten, die ook die vredesloop willen lopen?*

Over de vrijheid van meningsuiting stellen diverse respondenten dat deze een andere invulling krijgt voor niet-moslims als voor moslims. Meermalen noemen Turks-Nederlandse jongeren dat cartoons die de profeet Mohammed beledigen, iets wat moslims diep raakt, wel mogen, maar dat het in Nederland niet is toegestaan om de koning te beledigen. De jongeren verwijzen verder naar de islamitische geleerden die als ‘haatimams’ uit Nederland worden geweerd, terwijl een Israëlitische rabbijn die kinderen heeft misbruikt wel welkom is. Een ander voorbeeld van het met twee maten meten door politici en media is de onder de jongeren breed gedeelde beleving dat er buitensporig veel aandacht is voor de moslimjongeren die zich bij IS willen voegen, terwijl er nauwelijks aandacht lijkt te zijn voor de jongeren die zich bij de PKK aansluiten of voor de Nederlandse jongeren die bij het Israëlitisch leger gaan en daarmee mensenrechtenschendingen in Palestina in stand te houden. Zulke en andere voorbeelden die de Turks-Nederlandse jongeren als hypocriet benoemen, zijn talrijk. Voor de jongeren onderstrepen ze alle het breed gedragen gevoel dat er met twee maten wordt gemeten en dat zij als moslim onheus bejegend, anders behandeld en niet gerespecteerd worden. De bestuurders van een salafistische moskee nemen deze beleving ook onder hun jongeren waar en zeggen daarover:

BM10 *Ja, die dubbele maat waar wij het net over hadden, is, ja... Je maakt het dagelijks mee. Je wordt doodgegooid met termen van vrijheid van meningsuiting [...] Moslims hebben te lange tenen, ze moeten kunnen incasseren, of wat dan ook. Maar wij hebben het gemerkt, het verbod van de imams dat ze er niet in mochten. Jongeren die nu naar Syrië vertrekken, ook wij keuren het af, maar in de tussentijd zijn er wel heel veel Koerden die kant op gegaan, direct of indirect met de steun van de Nederlandse overheid. Dan gaan autochtone jongeren naar Israël om in die kibboets allerlei zaken te doen voor het Israelisch leger en daar hoor je niemand over. Dat zijn dus dingen die aan een jongere vreten. Gisteren las ik ook, dan krijg ik allemaal berichtjes en ook op Facebook, die Fransman die in Brussel niet mocht optreden, [...], ja de burgemeester heeft het afgekeurd, het mocht niet. En [cartoons van] een Charlie mag wel, dus dat zijn allemaal zaken die vreten aan jongeren en zeggen: ‘Joh, er wordt hier gewoon met twee maten gemeten.’*

De beleving van het meten met twee maten draagt voor de jongeren in belangrijke mate bij aan het gevoel in de Nederlandse samenleving waar ze deel van (willen) uitmaken toch telkens weer apart gezet te worden.

Politiek, wetenschappelijk onderzoek en stigma

Sommige jongeren maken zich zorgen over de in hun ogen toenemende negatieve aandacht voor Turkse groeperingen in de Nederlandse samenleving. In de gesprekken komen twee recente rapporten ter sprake die naar de beleving van veel van de respondenten hebben bijgedragen aan de deuk in het imago van Turks-Nederlandse jongeren: de peiling van FORUM/Motivaction *Nederlandse moslimjongeren en de Arabische Herfst* (2014) en het rapport *Antisemitisme onder jongeren in Nederland* van Van Wonderen en Wagenaar (2015).²²

Ten aanzien van het rapport *Antisemitisme onder jongeren in Nederland* uiten diverse jongeren hun verontwaardiging over de eenzijdige berichtgeving in de media en in de politiek, in het bijzonder de uitspraken van minister Asscher. De berichtgeving over dit onderzoek en de reactie van Asscher hierop zouden zich volgens de respondenten te eenzijdig op de antisemitische gevoelens onder de moslimjongeren hebben gericht, terwijl de wijder verspreide islamofobische sentimenten onder autochtone jongeren ter zijde werden geschoven. De reactie op dit rapport bevestigde daarom voor de jongeren het meten met twee maten en wijst op het wantrouwen dat in Nederland jegens moslims en islam bestaat. JM34 zegt daarover:

JM34 *Op nu.nl [lees je] dat de minister het heel erg zorgwekkend vindt dat toch een best groot deel van de Turkse jongeren antisemitisch ingesteld is. Dan lees je tussen alle paragrafen door een heel klein paragraafje dat het orgaan dat het onderzoek heeft gedaan [het] toch [ook] wel zorgwekkend vindt dat tegenover de 14, 17% van de Turkse jongeren die antisemitisch ingesteld zouden zijn, 40% van de autochtone jongeren ook negatief zijn tegenover de allochtone jongeren. En daar gaat het helemaal niet over. [...] En dat is precies waar wij het over hebben. De beeldvorming en de bijdrage van de minister daaraan en dat is pas...*

JM33 *Continu twee maten natuurlijk.*

Ook de bevindingen van de peiling van FORUM/Motivaction heeft zijn sporen bij de Turks-Nederlandse jongeren achtergelaten. De door ons geïnterviewde jongeren en deskundigen benadrukken dat ze zich niet in het beeld van het rapport van FORUM/Motivaction herkennen en dat er daarom door de media en politiek een onjuist beeld van Turks-Nederlandse jongeren is neergezet. Tijdens de gesprekken geven de respondenten verschillende redenen aan waarom de uitkomsten van de peiling niet kunnen kloppen. Ten eerste is er een groep respondenten die zegt dat er te veel verdeeldheid binnen de Turkse gemeenschap is en dat het alleen daarom al onmogelijk is dat er over bepaalde onderwerpen voor 90% overeenstemming zou bestaan. Ten tweede wijzen andere Turks-Nederlandse jongeren erop dat ze in hun eigen Turkse omgeving niet of nauwelijks jongeren kennen die pro-IS zijn.

Veel van de geïnterviewde Turks-Nederlandse jongeren realiseren zich dat ze worden aangesproken op de uitkomsten van het rapport. De publicatie ervan en specifieke uitkomsten, en de manier waarop de politiek en de media het rapport hebben opgepakt, hebben geresulteerd in een sterk negatieve beeldvorming waarin jongeren met een Turkse achtergrond als IS-sympathisanten en potentiële terroristen worden gelabeld.

JV51 *Je begint met een achterstand omdat die vooroordelen er zijn. Daarom was ik zo fel toen dat Motivaction-onderzoek kwam. Want dat geeft alleen nog maar meer vooroordelen. Dat verbindt de Turkse gemeenschap met isis. Dus de mensen zullen niet onthouden wat er nou precies inhoudelijk in dat onderzoek stond. Die zullen onthouden: Turken, isis, verontrustend. Dat zijn de drie woorden die mensen bij zullen blijven over een jaar als je [naar het] Motivaction-onderzoek vraagt.*

Net als respondent JV51 constateren ook andere Turks-Nederlandse jongeren dat de negatieve beeldvorming over de islam en moslims invloed op het alledaagse samenleven heeft:

JM16 *Met zulke mediaberichten, ja, dan blijf je toch [op] afstand van elkaar [Nederlanders en Turkse Nederlanders].*

7.5.2 Hoe gaan de Turks-Nederlandse jongeren met het anders behandeld worden om?

Hoe de jongeren met het anders behandeld worden omgaan, hangt samen met de situatie en het moment. Ten eerste laten jongeren meer meegaande reacties zien, zoals het blijven uitleggen en verduidelijken en het anticiperen op reacties en rekening houden met anderen. Ten tweede laat een deel van de jongeren hun strijdbare kant zien in de vorm van ‘democratisch verzet’. Ten derde zijn er reacties die getuigen van een meer terugtrekkende beweging, zoals onverschilligheid en gelatenheid, maar ook het ontwikkelen van een negatieve houding tegen de Nederlandse samenleving en een sterkere focus op de Turkse identiteit en groep.

Blijven uitleggen en verduidelijken

De meeste jongeren blijven zich in reactie op ervaringen met anders behandeld worden – of dit nu persoonlijke ervaringen zijn op micro- en mesoniveau of dat het maatschappelijke ervaringen betreft – verantwoord en hun best doen om de negatieve beeldvorming te verbeteren. Respondent JM6 spreekt over de noodzaak die hij ervaart om na gewelddadige incidenten die in naam van de islam worden gepleegd verantwoording af te leggen en in zijn omgeving als een ‘knuffelallochtoon’ op te treden. Hiermee in lijn zijn er jongeren die de samenleving als geheel willen bewijzen dat zij en andere moslims ‘anders zijn’ dan degenen die aanslagen plegen.

JM42 *Het voorbeeld dat ik net gaf over isis, over de aanslagen in Parijs, over Geert Wilders, dat geeft mij een kick om toch het tegendeel te gaan bewijzen. Dat het niet klopt. Ik denk dat veel Nederlanders geloven in de islam van Geert Wilders en niet in de islam van mij die ik dagelijks beleef. En daardoor wil ik mij profileren en de islam goed uitleggen aan mensen in Nederland.*

Jongeren richten zich niet alleen op de samenleving, maar spannen zich ook op het lokale niveau in, bijvoorbeeld door als rolmodel te willen functioneren voor andere moslimjongeren en voor de lokale bevolking. Zo laat respondent JM18 door zijn gedrag aan anderen zien dat hij 'juist betrokken is bij de Nederlandse samenleving' en 'openstaat voor Nederlandse mensen'. Respondent JM20 voegt daaraan toe:

JM20 *[dat in het geval van aanslagen idealiter] de gedachten van de Nederlandse mensen hier in de buurt niet meteen naar de moskee gaan [...] Dat ze dan zoiets hebben van: 'De [Turkse] jongeren die doen dat niet. Die zijn niet zo.' Kijk als de Nederlandse bevolking hier in de buurt zo zou kunnen denken dan ben ik heel erg tevreden. [...] Ik zie mezelf als een Turkse Nederlander die er alles voor doet om succesvol te zijn en er alles voor doet om eindelijk eens een keer de Turkse gemeenschap als een goed iets te laten zien.*

Een andere conformistische respons op directe ervaringen van anders behandeld worden, betreft het blijven beantwoorden van de vragen die sommige jongeren door hun terugkerende karakter als storend ervaren. Respondent JV13 beschrijft haar reactie op vragen van niet-moslims waaruit vooroordelen blijken:

JV13 *Met stigma bedoel ik een vooroordeel van: 'Dat is toch zo bij moslims?' Of, terwijl je meerdere malen in mijn gedrag en mijn gedachten het tegenovergestelde hebt gezien, toch even valideren: 'Nou ja, de meeste moslims doen dat toch? En ja, ik ken jou, jij bent vertrouwd, jij doet dat vast niet, maar moslims doen dat toch?' En op het moment dat je gaat turven en je eraan gaat irriteren, dan valt er ontzettend veel te irriteren. Maar ik heb zoiets van [...] Ik ben een moslim en ik heb het een en ander te vertegenwoordigen. Als je dat als overkoepelende gedachte handhaaft, en je natuurlijk openstelt voor dialoog en uitwisseling, dan ga je je daar niet aan irriteren. Maar inderdaad, als je die tools niet hebt om het te relativieren om dat ja, te negeren, dan blijf je je daaraan irriteren.*

Er is onderling wel enige discussie over de vraag of het zich blijven verantwoorden de juiste reactie is op de verschillende ervaringen met anders behandeld worden, zoals blijkt uit het verhaal van respondent JM10 over zijn reactie op recente mediaberichten over drie aanslagen.

JM10 *Vrijdag was het, waren er weer drie aanslagen. Ik dacht van: 'Eigenlijk horen wij ons niet voor alles te verantwoorden.' Maar er is toch zo'n beeld van: 'Ja, als jullie je stilhouden, dan zijn jullie eigenlijk voor en dan steun je het.' Dus laten we voor het beeld toch nog erop reageren. Waarop anderen, sommigen waren daar fel op tegen, die zeiden van: 'Nee, ik weiger ook constant op alles weer te reageren op wat er wordt gezegd en al die veralgemenisering, hè.' [...] Normaal zou ik mij niet over bepaalde dingen uitlaten als het niet persoonlijk betrekking heeft op mij. [...] Maar ja, als 'de Nederlander' denkt van: 'Oké, moslims staan er wel achter,' ja, dan ga je daarop anticiperen. Dan ga je toch wel naar buiten toe nogmaals benadrukken van: 'Nee, wij staan er niet achter.'*

Anticiperen en rekening houden met anderen

Reacties op anders behandeld worden gaan soms nog verder, omdat een aantal van de respondenten aangeeft zijn of haar gedragingen aan te passen om negatieve ervaringen in persoonlijke interacties, bij de studie en op de arbeidsmarkt te voorkomen. Wanneer jongeren op deze manier reageren, passen ze al dan niet automatisch hun gedrag aan om in contact met anderen geen aanstoot te geven en op die manier negatieve reacties op hen als moslims of Turkse Nederlander te voorkomen. De meeste voorbeelden die de Turks-Nederlandse jongeren in de context van 'rekening houden met anderen' geven, zijn verwijzingen naar vanuit hun perspectief beladen islamitische symbolen of uitingen in de openbare ruimte.

JV13 *Maar ik moet wel zeggen [...], als ik iemand in het openbaar vervoer Allahu Akbar [God is de grootste] hoor roepen, dan denk ik van: 'Wat doe je nou?' Weet je wel. Want dan weet ik dat dat bepaalde ideeën bij mensen kan opwekken. In Turkije zou ik me daar niet gek bij voelen, of zo. Maar als dat in Nederland gebeurt, met deze context. Met dat ik weet dat er mensen zijn die daar verkeerde associaties bij kunnen hebben, dan heb ik wel zoiets van: 'Ja maar dat moet je niet doen.'*

Een ander voorbeeld om niet als moslim op te vallen, betreft het aanpassen van kleding. Deze aanpassing heeft betrekking op situaties met niet-moslims, zoals in het geval van respondent JV5 die, ondanks haar voorkeur voor een rok bij warm weer, voor een sollicitatiegesprek besloot een broek aan te trekken om er niet al te islamitisch uit te zien:

JV5 *Dat soort kleine aanpassingen [...] pas je dan toe in je leven. En dat is niet heel belemmerend, maar [...] onbewust is het wel de hele tijd aanwezig.*

Een paar respondenten geven aan dat ze hun gedrag aanpassen als ze gaan winkelen, om geen blikken van verdenking op zich te laden. De aanpassingen richten zich soms op aspecten waar een buitenstaander niet onmiddellijk aan denkt. Zo beschrijft een respondent hoe hij bij de naamgeving van zijn kind vooruit heeft gelopen op mogelijke discriminatie op de arbeidsmarkt:

JM59 *Kijk, ik heb zelfs mijn zoon, hij heet Benjamin. Ik heb over die naam nagedacht, om die naam te geven. Op papier staa wel Bunjamin in het Turks. Maar Benjamin is toch wel een naam die men misschien eerder zal aannemen dan Ahmed, Mohammed of Ali.*

Onverschilligheid en naast je neerleggen

Tot nu toe getuigen de reacties van Turks-Nederlandse jongeren op het anders behandeld worden vooral van pogingen om bij te dragen aan het verbeteren van de beeldvorming en het voorkomen van negatieve ervaringen met anders behandeld worden. Hiertegenover staan situaties waarin respondenten getuigen van een meer gelaten opstelling. Zo'n meer fatalistische respons kenmerkt zich door zich neer te leggen bij ervaringen van anders behandeld worden in persoonlijke interactie met anderen (of die situaties te negeren). Diverse respondenten reageren naar eigen zeggen met een houding van schijnbare gelatenheid, omdat ze niet de indruk hebben iets aan de situatie te kunnen veranderen.

JM75 *Als ik nu naar mijn buurman kijk. Dat is gewoon een racist, zeg maar. Je ziet wat op het nieuws. Dan knipt hij een paar blaadjes uit van ‘Turken dit’ of ‘Turken dat’ en dan laat hij het aan mij zien. Dan gooit hij het over het hek heen. [...] Artikelen, slecht nieuws over moslims, buitenlanders dit, buitenlanders dat. [...] Het is een man van 65 jaar, hij doet me niets, maar het is natuurlijk erg als je nu zo denkt. [...] Voor de rest boeit het me niet echt wat een man van 65 zegt.*

Ook op de afwijzende, vijandige of brutale blikken waar Turks-Nederlandse jongeren soms mee worden geconfronteerd, reageren jongeren door ze te negeren en met enige gelatenheid:

JM59 *Ik reageer er niet op. Vroeger zou ik er nog op reageren, maar nu ben ik toch wat ouder en wijzer denk ik. Laat maar zitten. Laat maar zitten. Het heeft geen nut om erop in te gaan van: ‘Ja wat kijk je.’ Dan gaat hij zeggen; ‘Ja, mag ik niet kijken, ik heb toch ogen gekregen.’*

Een negatievere houding tegenover Nederland en de Nederlandse politiek

De ervaringen met anders behandeld worden, geven sommige respondenten aanleiding om een negatievere (ver)houding ten opzichte van Nederlanders, de Nederlandse media en de politiek in te nemen. Een aantal jongeren vertelt hoe hun negatieve ervaringen met Nederlanders en het algehele negatieve klimaat tegenover moslims op hun beurt onder hen zelf hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van een negatief beeld over Nederland.

JM40 *Dit is ons huis, daar niet van. Maar als ik elke keer weer negatief, negatief, negatief zie, dan begin ik ook negatief te worden tegenover het Westen bijvoorbeeld. Terwijl ik dat eerder niet had. Een paar jaar terug had ik dat niet, maar dit soort dingen [die] als paddestoelen uit de grond komen, overal moslims dat, moslims dit. Dan denk je van: ‘Hé, dit gaat niet goed.’ En als je ziet dat Wilders alleen maar met [het] roepen van ‘moslims dit, moslims dat’ 25 zetels kan krijgen, dan denk ik van dat er heel veel mensen zijn [...] die jou liever hier niet zien. Dat zie ik, dat hoor ik.*

In een aantal gevallen zijn respondenten die op jongere leeftijd negatieve beelden van Nederlanders en Nederland vormden daar weer op teruggekomen. Over zijn voormalige negatieve denkbeelden over Nederlanders zegt respondent JM6:

JM6 *Het was meer een gevoel. Kijk, bijvoorbeeld [...] dat ze allemaal negatief kijken naar de islam, maar dat is natuurlijk niet het geval. En dan concludeer je veel later... Ik vond het echt heel raar dat je een Nederlander had die moslim werd en... Toen had ik zoiets van: ‘Hoe kan dat nu?’ En dan ga je ook vragen aan hem stellen en dan merk je ook aan hem dat hij zoiets heeft van: ‘Nu word je echt irritant.’ Dat heb ik ook meegemaakt. En dan zie je die diversiteit en dat iedereen anders is en dat ieder individu zijn eigen manier van denken heeft en zijn eigen manier van benaderen.*

De negatieve beeldvorming over moslims en Turkse Nederlanders zoals die in de media naar voren komt, heeft bovendien bijgedragen aan een breed gedeelde teleurstelling en

wantrouwen tegenover Nederlandse politici en het politieke klimaat in Nederland. Verschillende geïnterviewde jongeren laten zich laatdunkend uit over Nederlandse politieke partijen, die ze steeds meer als ‘één pot nat’ (JM38) beleven. Dit beeld van uniformiteit ervaren deze jongeren mede door het anti-islamitische en antimigrantendiscours van Wilders’ pvv, dat in hun ogen een stevige stempel op de huidige politieke discussie heeft gedrukt. De Turks-Nederlandse jongeren benoemen in deze context ook vaak het verlies van vertrouwen in minister Asscher en de PvdA. De PvdA heeft in hun beleving van oudsher een beroep gedaan op stemmen vanuit de Turks-Nederlandse bevolking en heeft zich in die zin als vertegenwoordiger van onder meer de Turkse gemeenschappen in Nederland voorgedaan. De geïnterviewde jongeren doen dan ook vaak uitspraken die getuigen van teleurstelling en wantrouwen in relatie tot de reacties van Asscher op de uitkomsten van eerdergenoemd onderzoek zoals de peiling van FORUM/Motivaction: het wantrouwen dat hij eind 2014 uitsprak jegens verschillende religieuze Turkse organisaties en het uit de PvdA-fractie zetten van leden Kuzu en Öztürk.

JV37 *Ik heb echt heel weinig vertrouwen, nu nog, in de Nederlandse politiek. Er is nu op dit moment echt geen partij waarvan ik denk: ‘Ja, deze partij, die komt voor mijn belangen op.’ [...] Er is geen een partij. De PvdA is altijd wel een favoriet geweest onder de Turken, maar mede dankzij Asscher, heeft die dat, zeg maar, goed verknald. [...] Ik denk dat hij nog weinig kan vertrouwen op de Turkse steun, hoor. Die trein is al voorbij.*

De geïnterviewde Turks-Nederlandse jongeren voelen zich door zulke reacties en initiatieven zoals het monitoren van verschillende religieuze bewegingen door de landelijke Nederlandse politiek in de steek gelaten en niet langer vertegenwoordigd. Uit de respons van jongeren zoals: ‘Een minister hoort iedereen te vertrouwen. Die is er voor ons allemaal. Dat is ook onze minister toch?’ (JV35) of: ‘Mijn minister vindt mijn situatie verontrustend, terwijl ik niks heb gedaan’ (BV11) spreekt vooral ongeloof en teleurstelling.

Democratisch verzet

Een andere reactie op anders behandeld worden die zich bij de jongeren laat onderscheiden, hebben we getypeerd als ‘democratisch verzet’. Jongeren presenteren deze reactie doorgaans na een initiële fase van verantwoording afleggen. Democratisch verzet kenmerkt zich door de weigering om zich nog langer te verantwoorden en te verontschuldigen voor het gedrag van anderen en juist de Turkse en/of islamitische identiteit uit te dragen. Jongeren doen dit op verschillende manieren.

Een deel van de jongeren stopt simpelweg met het zich verantwoorden en protesteert in stilte. Deze reactie is over het algemeen naar buiten toe onzichtbaar en heeft geen duidelijke consequenties, maar dit stille protest kan wel een belangrijke bijdrage aan het gevoel van eigenwaarde van de betreffende jongeren leveren. Zo weigert respondent JM9 als enige tijdens zijn opleiding journalistiek deel te nemen aan een herdenkingsmoment voor de slachtoffers van een aanslag uit naam van de islam. Hij zegt daarover:

JM9 Mensen moeten gewoon dondersgoed weten dat het gewoon niks te maken heeft met noch de Turk, noch de islam, en ik ga me daar niet voor uitsloven om dat continu maar recht te zetten.

Andere jongeren blijven trouw aan hun principes en proberen zich niet langer aan te passen. Dit kan leiden tot situaties waarin ze in de ogen van anderen provocerend gedrag vertonen door over de grenzen van Nederlandse taboes heen te gaan. Ook in reactie op de roep om je als moslim aan te passen aan Nederlandse normen en waarden, zoals een hand geven, besluiten sommige respondenten trouw te blijven aan eigen overtuigingen.

JV34 *Zelfs mijn moeder geeft ook handen, omdat het zo belangrijk is in de Nederlandse cultuur. Een hand geven. Het geeft de eerste indruk. Dat is wat mij altijd is geleerd. Daarom heeft mijn moeder mij ook altijd meegegeven van: 'Als je een hand geeft, geef een stevige hand en geen slappe hand, hè, want dat is wel de eerste indruk die je achterlaat bij mensen en dat is zo Nederlands.' [...] Terwijl het zo erg strijdig is met het geloof. [...] Ik ben me er ook bewust van geworden van: 'Nee als er iets in het geloof niet mag, dan mag het gewoon niet en dan is het niet zwart, wit, grijs, rood.' Als het haram is, dan is het haram, snap je. En dan is het zo van: 'Ja, maar de Nederlanders die voelen zich dan beledigd.' Dan heb ik zoiets van een klein verzetje, van: 'Nee, ik verzet me daartegen. Jij moet maar accepteren dat dit voor mij heel fundamenteel is en je hoeft je niet beledigd te voelen.'*

Verder zijn er diverse situaties waarin jongeren ervoor kiezen om bij directe negatieve ervaringen de confrontatie aan te gaan. Dit kan door tijdens gesprekken de bal van als vervelend ervaren vragen terug te kaatsen, zoals JV5 doet:

JV5 *Bij gesprekken probeer ik het ook een andere draai te geven meestal. Heel vaak krijg ik: 'Wat denk je over Hirsi Ali?' Zo'n directe vraag en dan denk ik: 'Ja, wat denk jij erover?' Dan probeer ik de bal een beetje terug te kaatsen.*

In enkele gevallen is de confrontatie nog directer, doordat respondenten de discussie aangaan of een weerwoord bieden. Zo belandde respondent JM24 op een punt waar hij zich even niet meer wilde aanpassen en geen verantwoording meer wilde afleggen.

JM24 *Het is altijd: 'Hoe kunnen wij ervoor zorgen dat de Nederlanders ons beter zien, accepteren?' Ja, maar waarom? Waarom moeten wij dat doen als zij ons niet accepteren? Wij accepteren hen wel. [...] Hè, dus omdat ze nooit de moeite hebben genomen. Dan moeten wij altijd meer ervoor gaan strijden om het ongelijk te bewijzen en dat heb ik ook altijd in de klas gehad. Altijd de grap van terrorisme, jij hebt een baard, heb je de bom bij je et cetera, maar toen was ik het een keer zat, toen ben ik ook voor de klas gaan staan. Heb ik gewoon gezegd: 'Luister eens, wie is hier wel eens in aanraking gekomen met de politie, buiten een snelheidsbekeuring?' Want ik rij wel snel auto, daar niet van. Toen zei iedereen: 'Ja, ik heb wel eens een bushokje kapot gemaakt,' 'ja, heb ik dit wel eens en dat gedaan, ja.' 'Wie heeft hier wel eens gevochten?' Dit en dat dus iedereen kwam een keer aan de beurt. Toen zei ik: 'Ik heb nooit hoeven vechten, ik heb nooit*

gevochten, nooit iemand trammelant bezorgd, nooit in aanraking gekomen met de politie, buiten de boetes na, dus zeg mij nou maar wie hier de goeie en wie hier de slechte is. Jullie hebben meer dan ik gedaan tot nu toe en jullie zeggen telkens “ha dit, ha dat” en wat is het enige verschil, ik heb een baard en omdat ik moslim ben, ben ik een terrorist. Omdat die Nederlander daar een baard heeft, dan is hij opeens een modieuze jongen.’

Een laatste voorbeeld van democratisch verzet betreft de reacties op het negatieve sociale klimaat waarbij een aantal jongeren probeert veranderingen te bewerkstelligen via actiegroepen zoals TNT. De nadruk ligt daarbij op een behoefte om niet over zich heen te laten lopen en iets terug te verlangen van ‘hun’ Nederlandse samenleving. Deze jongeren benadrukken dat acceptatie van twee kanten komt en dat Nederland en Nederlanders daarom ook een belangrijke rol in dit proces zouden moeten spelen. Respondent BV11 geeft hiervoor de volgende reden aan:

BV11 *We hebben die taak nu eenmaal op ons genomen. Die verantwoordelijkheid hebben we nou eenmaal op ons genomen en dan voel je je ook geroepen om het tot een goed einde te brengen. [...] We hebben wel zoiets van: ‘We doen dit voor de volgende generaties, we doen dit voor onze kinderen en voor hun kinderen en hun kinderen weer.’ Je moet het aanpakken nu het nog kan, want als je straks niks hebt gedaan, is het misschien te laat om het nog recht te zetten. En dan hebben we ook regelmatig weer verwezen naar de Marokkaanse gemeenschap, die zo veel over zich heen heeft laten komen door de jaren heen. Voornamelijk door de pvv. En die telkens zoiets had van: ‘Ja, weet je, het gaat toch niet over mij. Laat maar zitten.’ Mijn beeldvorming is nu wel echt zwaar verpest over Marokkanen, dit laten we de Turken niet gebeuren.*

Sterkere focus op de Turkse en islamitische identiteit en omgeving

In paragraaf 7.2 hebben we beschreven hoe jongeren zich onder invloed van het negatieve klimaat meer op de eigen etnische of religieuze groep zijn gaan richten. Voor sommige Turks-Nederlandse jongeren gaat dit gepaard met een neiging tot afstand nemen van de Nederlandse samenleving, het vermijden van negatieve berichtgeving in de media en het vermijden van situaties waarin men zich buitengesloten of niet geaccepteerd voelt. Het negatieve klimaat jegens moslims draagt voor deze jongeren bij aan het zich minder thuis voelen in Nederland en aan een sterkere identificatie met hun ‘Turkse’ wortels:

JM40 *Ik weet niet wat het is. Ik krijg meer een trilling bij de Turkse vlag dan bij de Nederlandse vlag, maar dat had ik eerst niet. Dat ik... Bij mij is het dan steeds door die negatieve, negatieve, negatieve dingen, heb ik het idee gekregen van: ‘Zij willen ons niet.’ [...] Wij zijn hier eigenlijk niet gewild. Meneertje roept: ‘Al die Marokkanen eruit, eruit, eruit!’ Er komen 6000 aangiftes binnen, wat doet het om, helemaal niks. Dat klopt niet gewoon. Dus op een gegeven moment is bij mij ‘het thuis voelen’ begonnen met dalen.*

Het gevoel door de Nederlandse samenleving niet toegelaten of op afstand te worden gehouden, brengt jongeren ertoe zelf afstand te nemen en te houden, en situaties waarin ze zich buitengesloten kunnen voelen te vermijden.

JM24 *Dat bewijst dat we wel wat van de Nederlandse cultuur hebben meegekregen, maar omdat dat een muur te hoog is voor ons, dat de gemiddelde Nederlander ons niet accepteert als Nederlander zijnde en omdat de muur alleen maar hoger wordt, dan is het ook voor ons niet meer reëel om de muur te beklimmen, want het wordt te moeilijk voor ons. We rennen eigenlijk naar de Nederlandse cultuur, maar we worden afgeremd door de Nederlanders zelf eigenlijk. Daardoor nemen we weer afstand van: 'Oké, dan dat maar niet, dan lopen we weer terug.' [...] Doordat Nederland zo gedacht heeft voor ons, heeft, hoe noem je dat, heeft geacteerd, laat ik [het] maar zo zeggen, zijn we een beetje verplicht geraakt om afstand te nemen.*

Binnen de eigen Turkse groep kunnen de jongeren op meer steun en begrip rekenen. De gedeelde waarden, het wederzijdse begrip en de vanzelfsprekendheid niets te hoeven of moeten uitleggen binnen de eigen groep, contrasteert met de ervaringen met de dominante Nederlandse samenleving en helpt om met het negatieve klimaat jegens moslims om te gaan.

JV14 *Ja, je spreekt dezelfde taal. Je deelt dezelfde waarden. Vooral nu, als er heel veel negativiteit over de islam speelt, dan kan je bij ze terecht. Dan kan je met ze praten en die begrijpen je dan ook. [...] Dat zijn wel de mensen die je kunnen begrijpen dan. Je kan dan niet zo makkelijk bij een Nederlandse vriendin terecht en klagen over dat er zo veel negativiteit rondom islam bestaat.*

7.6 Conclusies

In dit hoofdstuk hebben we antwoorden geformuleerd op de volgende twee centrale onderzoeksvragen:

- Welke ontwikkelingen zijn er waar te nemen in de sociaal-culturele positie van jongeren van Turkse afkomst, met bijzonder aandacht voor ontwikkelingen ten aanzien van steun voor religieus gemotiveerd geweld en jihadgroepen zoals IS?
- Door welke factoren wordt de sociaal-culturele positie van jongeren van Turkse afkomst beïnvloed? Welke factoren zijn van invloed op de steun voor (religieus gemotiveerd) geweld en jihadgroepen zoals IS? En welke factoren zijn van invloed op het tegengaan van steun hiervoor?

Deze onderzoeksvragen hebben we in dit hoofdstuk beantwoord door veel aandacht te besteden aan de omgeving waarin de Turks-Nederlandse jongeren leven en zijn opgegroeid. We doelen hiermee op de Nederlandse samenleving waarin ze vaak zijn geboren en gesocialiseerd. We doelen met deze omgeving ook op de Turkse kaders en scheidslijnen waarbinnen ze zijn gesocialiseerd en waarmee ze zich ook verbonden voelen. Deze gecombineerde socialisatie in deels Nederlandse, Turks-Nederlandse en Turkse omgevingen geeft

een specifieke invulling aan de wereldbeelden van de Turks-Nederlandse jongeren. Concrete uitlatingen van deze jongeren hebben we begrepen in relatie tot deze wereldbeelden. De empirische basis voor dit hoofdstuk bestaat uit groeps gesprekken met 105 respondenten, onder wie 79 jongeren en achttien vertegenwoordigers van religieuze bewegingen (alevieten, Hizmet, Milli Görüş, Diyanet, Süleymanci en het salafisme), politieke partijen (Hizb ut Tahrir, de Turkse Multicultureel Plus Partij), bewegingen (Turks Nederlands Tegen geluid) en etnische groepen (Turks, Koerdisch). Daarnaast hebben we gesproken met acht deskundigen die enige afstand tot de Turkse gemeenschappen hebben. We hebben geprobeerd een zo breed mogelijk samengestelde groep Turks-Nederlandse jongeren te spreken, die recht doet aan de heterogeniteit in achtergronden en opvattingen onder deze jongeren. Het is belangrijk hierbij te vermelden dat de analyses die in dit hoofdstuk zijn gepresenteerd inzichten bieden in verschillende ervaringen en opvattingen van Turks-Nederlandse jongeren in de Nederlandse samenleving, maar dat deze analyses geen zicht bieden op de mate waarin deze uiteenlopende ervaringen en opvattingen voorkomen.

We hebben dit hoofdstuk geschreven vanuit de theoretische noties van meervoudige of hybride identiteiten, waarbij het uitgangspunt is dat identificaties zich ontwikkelen in het samenspel van verleden, hedendaagse cultuur en machtsverhoudingen in de samenleving. Identiteit staat vanuit zo'n perspectief niet vast, is niet gegeven en hoeft zich niet te beperken tot een enkelvoudige identiteit. Onder invloed van deze veranderende machtsverhoudingen en omstandigheden kunnen jongeren zich minder of juist sterker verbonden gaan voelen met specifieke culturele identificaties, zoals het zich Nederlands of Turks voelen of zich meer met de islam verbonden voelen.

De ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie hebben we geduid door de Turks-Nederlandse jongeren te bekijken in het licht van de aard van hun sociale contacten (§ 7.6.1), hun identificaties (§ 7.6.2) en hun verhoudingen tot de Nederlandse samenleving (§ 7.6.3).

7.6.1 Sociale contacten

Wat betreft de sociale contacten van Turks-Nederlandse jongeren zijn er grofweg twee groepen te onderscheiden: een groep jongeren met een etnisch homogeen sociaal netwerk en een groep jongeren die beschikt over een etnisch heterogeen sociaal netwerk, maar waarbij de primaire sociale contacten overwegend Turks zijn. Turks-Nederlandse jongeren uit beide groepen beschikken over contacten die over de etnische grenzen van hun groep heen gaan, maar variëren in de mate waarin en het belang dat ze aan deze contacten hechten. De jongeren uit beide groepen beginnen vaak op de basisschool met een vriendenkring waarin etniciteit in eerste instantie nauwelijks wordt geproblematiseerd, maar met het verstrijken van de jaren onder de jongeren steeds meer een rol gaat spelen. Een deel van de jongeren ontwikkelt een sociaal netwerk dat – naast familieleden – ook wat betreft andere belangrijke vrienden en kennissen steeds meer uit personen met een Turkse achtergrond bestaat, die bovendien vaak vanuit een vergelijkbaar wereldbeeld denken en handelen. Een ander deel van de jongeren onderhoudt eveneens in de kring van belangrijke personen vriendschappen met individuen met een niet-Turkse achtergrond. Het gaat hier-

bij vooral om jongeren die in hun vriendengroep strategisch omgaan met het niet bespreken van delicate onderwerpen en waarbij er een wederzijdse bereidheid tot acceptatie en uitleg is. Het betreft voorts vaak jongeren die zich primair identificeren met de islam en deze islam ook proberen te verbinden met Nederland.

De sociale contacten van de Turks-Nederlandse jongeren worden in eerste instantie vooral bepaald door de omgeving waarin ze opgroeien. Jongeren die in een buurt met een heterogene bevolkingssamenstelling opgroeien, hebben vaak vriendengroepen die etnisch heterogeen zijn. Andersom hebben jongeren die in Turkse of 'zwarte' buurten opgroeien dat vaak minder; zij beschikken over een etnisch homogener netwerk. Het in eerste instantie 'gegeven' heterogene karakter van de sociale netwerken van deze Turks-Nederlandse jongeren verandert als jongeren ouder worden en wanneer culturele en religieuze omgangsverschillen meer gaan spelen. Ook de sociale omgeving van de Turks-Nederlandse jongeren waarin familie en de Turkse gemeenschap een belangrijke rol spelen, beïnvloedt met wie ze omgaan. Voor een deel van de jongeren betekent dit dat ze voor een specifieke levensstijl kiezen, waarbij het als vanzelfsprekender en gemakkelijker wordt ervaren om te gaan met jongeren die dezelfde wereldbeelden hanteren en etnische achtergrond hebben. Deze ontwikkeling wordt mede ondersteund en versterkt door de interne gerichtheid van Turkse Nederlanders, evenals door breed gedeelde ervaringen van anders en ongelijkwaardig behandeld worden.

7.6.2 Identiteit en identificaties

De identificaties – met wie of wat voelen de Turks-Nederlandse jongeren zich verbonden? – hebben we in dit hoofdstuk op twee niveaus geanalyseerd. In de eerste plaats op het niveau van de Turks-Nederlandse jongeren als onderdeel van een Turkse en islamitische minderheid naast en tegenover een seculiere, autochtoon Nederlandse meerderheid. In de tweede plaats hebben we deze identiteiten en identificaties geanalyseerd binnen de dynamiek en machtsverhoudingen van de Turkse gemeenschappen in Nederland. We hebben beschreven hoe een deel van de Turks-Nederlandse jongeren, die vaak in Nederland zijn geboren en getogen, zich om uiteenlopende redenen niet alleen met Nederland maar zich meer met Turkije, Turkse Nederlanders en/of met de islam verbonden is gaan voelen. Ervaringen er zowel in Nederland als in Turkije niet bij te (mogen) horen, hebben tot gevolg dat een deel van de jongeren hun Turks-Nederlandse of hun Turkse identiteit benadrukt. Andere jongeren benadrukken vanuit dezelfde ervaringen hun islamitische identiteit. Zo bezien is de scherpere profilering van een Turks-Nederlandse en/of een islamitische identiteit door de jongeren ten dele een reactie ten opzichte van de dominante samenleving, die in de ogen van de Turks-Nederlandse jongeren onvoldoende te kennen geeft dat zij er ook bij horen. De hiervoor geschetste verbondenheid kan niet enkel en alleen worden verklaard als een reactie op processen van uitsluiting. Voor deze jongeren gaat er ook een sterke aantrekkingskracht uit van hun verbondenheid met de Turkse Nederlanders en/of de islam waardoor ze zich in Nederland emotioneel en praktisch gesteund en thuis voelen.

In de tweede plaats hebben we deze identiteiten en identificaties geanalyseerd in de context van een brede en heterogene groep Turkse Nederlanders. Ook onder de Turkse Nederlanders, die door buitenstaanders vaak als één homogene groep worden gezien, is sprake van minderheid-meerderheidsrelaties tussen groepen die zich rond religieuze, politieke en etnische scheidslijnen en kaders bewegen. Deze scheidslijnen worden beïnvloed door de bindingen van de jongeren met Turkije, de invloed van de Turkse overheid op de Turkse Nederlanders, en gebeurtenissen in Turkije in het verleden en in het heden. Alle Turks-Nederlandse jongeren zijn bekend met deze kaders en scheidslijnen en vrijwel alle jongeren positioneren zich ook in een dergelijk kader van waaruit ze naar elkaar, naar Turkije en naar de islam kijken, en de ander beoordelen en veroordelen. Deze intern relevante kaders maken samen met de eerder geschetste identificaties van deze jongeren deel uit van de hybride identiteiten van Turks-Nederlandse jongeren.

We hebben drie relevante scheidslijnen in relatie tot potentiële conflicten tussen de Turks-Nederlandse jongeren behandeld. Het betrof de religieuze scheidslijnen tussen soennieten en alevieten en tussen de nationalistische soennieten en Hizmet, en een politiek-etnische scheidslijn tussen nationalistische Turken en de (Koerdische) aanhangers van de PKK. We stelden verder dat deze kaders en stereotype beelden deels kunnen samenvallen, maar vooral inzichtelijk worden in hun verhalen over IS, het gewelddadige conflict in Syrië, de jihad en in de vele complottheorieën die hierover de ronde doen.

7.6.3 Verhouding tot de Nederlandse samenleving

Turks-Nederlandse jongeren leven in Nederland en investeren in Nederland. Ze nemen onder andere deel aan het onderwijs, de arbeidsmarkt en zijn soms net als alle jongeren ook (lokaal) politiek actief. Kenmerkend voor veel van deze concrete bindingen met Nederland die de Turks-Nederlandse jongeren hebben, is de ervaring van het anders worden behandeld en het gevoel onvoldoende te worden geaccepteerd op basis van hun uiterlijk, naam of gedrag. Het gaat hier om ervaringen van een minderheidsgroep ten opzichte van de dominante groep in de samenleving, die de Turks-Nederlandse jongeren delen met andere (islamitische) migrantenjongeren.

Op het macroniveau hebben Turks-Nederlandse jongeren te maken met een algemeen negatief stigma van de islam, waardoor ze het gevoel hebben als potentiële terroristen te worden weggezet en zich als moslim te moeten verantwoorden voor het gedrag van anderen met wie ze zich niet verbonden voelen. Het westerse anti-islamsentiment dat ze ervaren, draagt eraan bij dat een deel van de jongeren zich sterker op de Turkse en/of islamitische identiteit gaat oriënteren.

Naast deze negatieve ervaringen op het macroniveau van de samenleving hebben Turks-Nederlandse jongeren ook op het individuele microniveau en het groeps- ofwel mesoniveau allerlei ervaringen met het anders behandeld worden in de Nederlandse samenleving. Turks-Nederlandse jongeren kunnen vaak legio voorbeelden noemen van situaties waarin ze in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, maar ook in hun naaste omgeving en op straat ongelijkwaardig en/of minderwaardig worden behandeld omdat ze er anders uitzien, zich anders gedragen, een vreemde achternaam hebben of moslim zijn.

De Turks-Nederlandse jongeren reageren verschillend op de langdurige en terugkerende ervaringen van anders en als minder behandeld worden. Sommige jongeren blijven uitlegen en verduidelijken, anticiperen op een andere behandeling en proberen in hun gedrag daarmee rekening te houden. Andere jongeren getuigen van een afnemende tolerantie en plegen 'democratisch verzet' door in de interactie met de dominante samenleving zich juist voor te laten staan op hun Turkse of islamitische identiteit. Het gevoel niet volwaardig deel uit te maken van de Nederlandse samenleving en zich als moslim te moeten verantwoorden, draagt onder de jongeren bij aan een sterkere focus op een Turks-Nederlandse en/of islamitische identiteit. De jongeren die zo'n beweging maken, wijzen op de veiligheid en warmte die de eigen gemeenschap kenmerkt en de klik die ze met jongeren daarbinnen ervaren.

Verhoudingen tot (religieus geïnspireerd) geweld en jihadistische groeperingen zoals IS

De Turks-Nederlandse jongeren presenteren tijdens de interviews twee houdingen ten opzichte van IS. In de eerste plaats komt er een beeld naar voren waarin de jongeren IS in krachtige bewoordingen afwijzen. De Turks-Nederlandse jongeren baseren zich hierbij op politieke, humanitaire en vooral religieuze argumenten. IS heeft niets te maken met de islam die zij kennen. De Turks-Nederlandse jongeren zien ook geen enkele overeenkomst tussen de jihad als persoonlijke innerlijke ontwikkeling waar ze in hun leven de nadruk op leggen en het vernietigende karakter van de gewelddadige jihad waar IS voor staat. Tegelijkertijd hebben we een houding beschreven waarin in het bijzonder een deel van de soennitische en Turks-nationalistisch georiënteerde jongeren zich in positieve zin uitlaten over IS, voor zover deze beweging de PKK bestrijdt en verondersteld wordt de soennitische Syriërs te ondersteunen. Deze jongeren legitimeren dit in politieke argumenten door te verwijzen naar het gewelddadige conflict tussen de Turkse staat en de PKK en de beleving dat de internationale gemeenschap de soennitische Syriërs in de steek laat.

We kunnen concluderen dat beide door ons beschreven houdingen van de geïnterviewde jongeren ten opzichte van IS in de eerste plaats hun kijk op het conflict in Syrië en de betrokken partijen weerspiegelen. Hun interpretatie van deze werkelijkheid wordt in sterke mate bepaald door de Turks-Nederlandse kaders waarin ze zijn gesocialiseerd. Daarnaast zijn het pogingen van Turks-Nederlandse jongeren om zich via deze duidingen tot elkaar in Nederland te verhouden en te positioneren. De negatieve en positieve uitspraken over IS, voor zover het de relatie tot de PKK en het gebrek aan internationale steun voor soennitische Syriërs betreft, zeggen daarmee meer over hun verhouding tot de Nederlandse samenleving en tot elkaar dan dat hier een directe waardering van IS uit kan worden afgeleid. Als we de attitudes van de Turks-Nederlandse jongeren in deze denkkaders interpreteren, moeten de verschillende houdingen ten opzichte van IS vooral worden geplaatst in ten eerste het Turkse debat over de autonomie van de Turkse staat, waarbij de Turkse overheid de PKK bestrijdt vanuit hun beweegredenen om een zelfstandige staat te stichten; ten tweede de strijd in Turkije tussen de dominante soennitische moslims zoals ze bijvoorbeeld in de AKP vertegenwoordigd zijn en de minderheidsgroepering van de alevitische moslims, die zich in hun bestaan ontkend en bedreigd voelen; en daarmee tot slot ook in de discussie

sies tussen Turks-Nederlandse jongeren in Nederland onderling en in interactie met de Nederlandse samenleving. Een stem voor IS is daarmee bovenal een stem tegen de PKK, voor de soennitische Syriërs en het soennitische Turkije en tegen de alawieten van Assad. Het conflict in Syrië is complex en lastig te ontrafelen, ook voor de Turks-Nederlandse jongeren. Zij doen dit door aansluiting te zoeken bij hun bekende denkkaders. De beschreven complottheorieën, hoe vergezocht ze soms ook kunnen lijken, zijn pogingen van de jongeren om op een voor hen coherente manier orde te creëren en grip te krijgen op een werkelijkheid die niet ordentelijk is.

Tot nu toe hebben we relatief veel aandacht besteed aan de interacties van de Turks-Nederlandse jongeren met de dominante samenleving. Tegelijkertijd hebben we in dit hoofdstuk aandacht besteed aan factoren die vanuit de Turkse gemeenschappen, de islam en Turkije van belang zijn in het begrijpen van de ontwikkelingen in de sociaal-culturele positie van de Turks-Nederlandse jongeren. Jongeren worden in het Nederlandse onderwijssysteem en in een Nederlandse omgeving opgevoed en grootgebracht en worden tegelijkertijd in 'Turkse' wereldbeelden gesocialiseerd. Deze socialisatie vindt voor een belangrijk deel plaats in de gezinnen, de 'Turkse' gemeenschappen, de 'Turkse' vriendengroepen en de 'Turkse' moskeeën, en via een sterke sociale controle. Deze socialisatie verloopt in belangrijke mate langs en binnen 'Turkse' kaders en scheidslijnen. Het 'Turks' is hier consequent tussen aanhalingstekens geplaatst om te benadrukken dat het hier om een eigen Turkse identiteit gaat die is gevormd in interactie met een dominante samenleving en met Turkije. Altijd is er de Turkse staat op afstand, die onder meer via het Turkse paspoort, de militaire dienstplicht en de moskeeën een band met de Turks-Nederlandse jongeren onderhoudt. De Turkse overheid komt soms heel dichtbij door zich direct tot haar Turkse onderdanen in de diaspora te richten en daarbij op het belang van de Turkse taal en de onderlinge loyaliteit van de burgers met een Turkse achtergrond te wijzen.

Alle geïnterviewde jongeren hebben in meer of mindere mate het gevoel er in Nederland niet bij te (mogen) horen en zichzelf als moslim te moeten verantwoorden. Tegelijkertijd zijn er de Turks-Nederlandse alternatieven die de jongeren in hun directe omgeving vinden, waar ze zich thuis voelen en waar ze geen verantwoording over hun religieuze opvattingen hoeven af te leggen. Alle jongeren in dit onderzoek willen een goede opleiding, een mooie baan en er in Nederland als volwaardig moslim en/of als Turks-Nederlandse jongere bij horen. Een deel van de jongeren slaagt hier goed in en is in staat de verschillende invloeden en wereldbeelden te combineren. Voor een ander deel van de Turks-Nederlandse jongeren fungeert de identificatie met de Turkse Nederlanders en Turkije als een warm bad die biedt wat ze missen en niet kunnen krijgen of vinden in interactie met de dominante samenleving.

Noten

- 1 Volgens de bevindingen in de peiling van FORUM/Motivaction (2014) was 87% van de Turks-Nederlandse jongeren (n = 300) het eens met de stelling 'dat het goed is dat groepen die in naam van de Jihad strijden zorgen voor verandering' (FORUM 2014: 10). Hetzelfde percentage jongeren in hetzelfde onderzoek vindt 'het goed dat er steun is van Nederlandse moslims voor groepen zoals IS' (FORUM 2014: 10). Algemeener geformuleerd zouden de Turks-Nederlandse jongeren in dat onderzoek positief staan

ten opzicht van IS en de 'deelname van Nederlandse moslims aan de gewapende strijd in Syrië en Irak'. De Marokkaans-Nederlandse jongeren in die studie uiten zich 'uitgesproken negatief over ISIS en het geweld dat zij gebruikt, en [zij] keuren [...] het vertrek van Nederlandse jongeren naar Syrië af' (FORUM 2014: 1).

- 2 In dit hoofdstuk gebruiken we de term 'Turks-Nederlandse jongeren' voor de jongeren met zowel een Turkse als een Koerdische achtergrond, tenzij anders is aangegeven.
- 3 Zie bijlage B7.1 op www.scp.nl voor een volledige uiteenzetting van de methoden van onderzoek.
- 4 Voor een overzicht van de ontwikkelingen na 2000 van Turks-Nederlandse jongeren op sociaal-economische terreinen: zie Staring et al. (2014).
- 5 Elk citaat is vergezeld van een unieke code die laat zien of de respondent een jongere (J), een bestuurslid (B) of een expert/deskundige (E) is. Verder wordt in deze code zichtbaar of er een man (M) of een vrouw (V) aan het woord is. Tot slot heeft elke respondent een nummer. De respondent JV22 staat dus voor een jonge vrouw met nummer 22.
- 6 Deze vraag krijgt in de context van een interviewsetting over sociaal-culturele ontwikkelingen, waarbij de Turks-Nederlandse jongeren worden geïnterviewd door een vertegenwoordiger van de dominante groep, een heel andere betekenis dan wanneer de jongeren er onderling over spreken. Een deel van de Turks-Nederlandse jongeren interpreteert deze vraag in de context van de discussie over islam en mogelijke risico's op radicalisering.
- 7 De Partij voor Rechtvaardigheid en Ontwikkeling (Adalet ve Kalkınma Partisi), ook wel de AKP, is de partij van de huidige president van Turkije (Recep Tayyip Erdoğan) en de Turkse premier (Ahmet Davutoğlu).
- 8 Het Topkapı Sarayı is het oude paleis van de sultans en momenteel als museum in gebruik.
- 9 Deze naam is fictief.
- 10 Op 13 september 2015 protesteerden ongeveer 3000 Turkse Nederlanders en Koerdische Nederlanders tegen de PKK en het toenemende geweld in Turkije. Het protest was ook gericht tegen de subjectieve berichtgeving van de Nederlandse media, die een te positief beeld van de PKK neerzetten in hun berichtgeving (zie Zaman Vandaag, 2015). Ook de zelfmoordaanslag in Ankara op 10 oktober 2015 leidde niet alleen in Turkije, maar ook in Nederland tot verschillende demonstraties en herdenkingstochten. Zo was er op 17 oktober een 'protestmars in Deventer voor slachtoffers Ankara', aldus de headline van de NOS. De Turkse culturele vereniging Hacı Bektaş Veli, die de tocht had georganiseerd, wilde met de mars protesteren tegen het geweld in Turkije en steun betuigen aan de slachtoffers en nabestaanden (NOS, 2015b).
- 11 De Koerdische Arbeiderspartij (Partiya Karkerên Kurdistan) ook wel de PKK genoemd, is in 1978 opgericht door Abdullah Öcalan. De PKK ambieert een onafhankelijke Koerdische, communistische staat. Binnen Europa wordt de PKK sinds 2002 als terroristische organisatie aangemerkt (Staring et al. 2014).
- 12 Zie bijvoorbeeld de berichten op Facebook-pagina's zoals Dutch.Turks.nl en de uiteenlopende reacties op de geplaatste berichten.
- 13 Zie bijvoorbeeld het interview met de *stand-up comedian* Erhan Demirci die fan van Galatasaray en Anderlecht is. Hij antwoordt: 'In Turkije is het ook zo dat iedere ploeg een bepaalde attitude of opvoeding meedraagt. Supporters van Beşiktaş zijn anarchisten en betogen fel tegen president Erdoğan. Galatasaray was vroeger de club van de rijken en Fenerbahçe van de armen. De laatste jaren is dat wel een beetje veranderd, omdat Fenerbahçe nu over veel meer middelen beschikt dan vroeger. [...] Hier in Brussel heb ik twee goede vrienden en de ene is voor Fenerbahçe en de andere voor Beşiktaş. Beşiktaş is het kleinere broertje van de drie en daarmee plagen we hem wel. We hebben wel afgesproken om elkaar te mijden tijdens derby's. Ik ken ze al twaalf jaar en we hebben nog nooit een derby samen bekeken. We zijn gewoon bang om iets verkeerd te roepen tijdens de wedstrijd en dat onze vriendschap daardoor kapot zou gaan. Na de wedstrijd lachen we elkaar wel uit.' (Dauvillé, 2014)

- 14 De Noor Anders Breivik is veroordeeld voor een bomaanslag in Oslo en een aanslag op een jongerenkamp op het Noorse eiland Utøya op 22 juli 2011, waarbij 77 jongeren zijn omgekomen.
- 15 DAESH of DAES staat voor '*dawlat al-islamiyah f'al-iraq wa belaad al-sham*' en betekent Islamitische Staat in Irak en Groot Syrië. Het gebruik van het Arabische DAES impliceert een verwijzing naar een terroristische organisatie en niet zozeer naar een islamitische organisatie.
- 16 Salafisten houden er ook verschillende meningen over IS op na. Zo veroordeelde een salafistische vrouw met een Marokkaanse achtergrond, die ook aan de gesprekken deelnam, maar niet als respondent is meegenomen, IS wel onomwonden tot een niet islamitische, terroristische organisatie.
- 17 Lang niet alle jongeren volgen voortdurend de Turkse (social) media. Sommigen geven aan perioden niet te kijken, omdat ze de 'ellende' niet kunnen verdragen of omdat het te veel afleidt van hun Nederlandse leven.
- 18 Dit was ook de inzet van een anti-PKK demonstratie op 15 september 2015? in Rotterdam (Zaman Vandaag 2015).
- 19 Van de ongeveer 240.000 stemgerechtigde Turkse Nederlanders zijn 76.500 personen (32%) met de Turkse verkiezingen in juni 2015 gaan stemmen. Tijdens de verkiezingen in november 2015 liep dit aantal op tot 114.000 stemmers, bijna de helft van de in Nederland woonachtige Turkse stemgerechtigden (Het Parool 2015).
- 20 Een gebruikelijk onderscheid in islam betreft het onderscheid tussen de 'grote jihad' en de 'kleine jihad'. De term jihad betekent feitelijk 'strijden' of 'streven' op het pad van Allah. Terwijl de 'grote jihad' verwijst naar individuele innerlijke beheersing van mogelijke verleidingen en het ego, heeft de 'kleine jihad' betrekking op 'de gewapende strijd tegen degenen die de islam of de eenheid van de islamitische heerschappij bedreigen' (Cook 2005: 32-48).
- 21 Copiloot Lubitz liet op 24 maart 2015 zijn vliegtuig opzettelijk neerstorten, waarbij 150 inzittenden om het leven kwamen (BEA 2015).
- 22 Naar aanleiding van een deel van de bevindingen in dit onderzoek is nader onderzoek verricht naar de beelden van islamitische jongeren over zionisten en joden (Van Wonderen et al. 2015). Er werd echter geen onderzoek geïnitieerd naar de negatieve houding van autochtone jongeren ten opzichte van moslims. De uitkomsten van dit nadere onderzoek door het Verwey Jonker Instituut werden na de afronding van het onderhavige veldwerk gepubliceerd en worden door de Turks-Nederlandse jongeren in het onderhavige onderzoek dan ook niet besproken. Inmiddels heeft minister Asscher aangegeven in 2016 onderzoek te laten doen naar islamofobie in Nederland.